

RIBBENTROPO–MOLOTOVO PAKTAS IR JO PASEKMĖS LIETUVAI

(apibendrinančios išvados)

Dr. Algimantas Kasparavičius

1. ISTORIOGRAFINIS ASPEKTAS

Baltijos valstybių – Lietuvos, Latvijos, Estijos – likimas II-ojo pasaulinio karo išvakarėse ir pradžioje, istoriografijoje susilaukė nemažo dėmesio. Dauguma Vakarų istorikų pažymi, kad Lietuvos, Latvijos, Estijos išnykimą iš Europos politinio žemėlapijo 1940 m. vasarą – okupaciją, aneksiją ir inkorporavimą į SSRS – lėmė 1939 m. rugpjūčio 23 d. ir rugsėjo 28 d. Vokietijos ir Sovietų Sąjungos sutartys ir jas lydėję slapti susitarimai dėl įtakos sferų pasidalijimo Rytų Europoje, kurie istoriografijoje dažniausiai įvardijami kaip "Ribbentropo–Molotovo slaptieji protokolai"¹. Tokias išvadas Vakarų istorikams leido padaryti slaptųjų SSRS – Vokietijos susitarimų paminėjimas 1946 m. Niurnbergo procese bei nacių–sovietų diplomatinius santykius atspindinčių dokumentų, tame tarpe ir liūdnai pagarsėjusių "Ribbentropo–Molotovo slaptųjų protokolų" paskelbimas dar 1948 ir 1956 m. Jungtinėse Amerikos Valstijose bei vėlesniais metais Europoje². Todėl pokarinė Vakarų istoriografija iš esmės neabejojo Ribbentropo–Molotovo slaptųjų protokolų egzistavimu ir jų politinėmis pasekmėmis užgniaužiant Baltijos šalių valstybingumą. Be to, iš dalies ir šie Vakarų istorikams bei politikams puikiai žinomi dokumentai apsprendė, kad JAV vyriausybė niekada nepripažino Baltijos šalių prievartinio inkorporavimo į SSRS teisėtumo³. Panašios politikos taip vadinamo Baltijos klausimo atžvilgiu pokario tarptautiniuose santykiuose laikėsi ir Didžioji Britanija, Prancūzija, Kanada bei kai kurios kitos demokratinės Vakarų šalys.

Kitai reikalai klostėsi už taip vadinamos "geležinės uždangos". Iki "perestroikos" politikos įsitvirtinimo, Sovietų Sąjungos ir jos satelitų istorikai neigė arba ignoravo Ribbentropo–Molotovo slaptųjų protokolų egzistavimą ir jų pasėkmes – Baltijos šalių okupaciją, aneksiją ir prievartinį inkorporavimą į SSRS⁴. Iki 1990 m. Sovietų Sąjungoje išleisti dokumentų rinkiniai kruopščiai separuoti. Čia nerasime ne tik Ribbentropo–Molotovo slaptųjų protokolų, bet ir dokumentų, kuriuose jie paminėti ar apie juos užsimenama⁵. Totalitarizmo sąlygomis dirbę istorikai teigė, jog 1939 m. rudenį Baltijos šalys laisva valia sudarė Savitarpio pagalbos sutartis su SSRS ir į savo

teritorijas įsileido sovietų karines bazes, o 1940 m. vasarą Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje beveik sinchroniškai įvyko "liaudies revoliucijos" ir Baltijos valstybės "savanoriškai" įstojo į Sovietų Sąjungą⁶. Tokių pozicijų buvo priversti laikytis ir sovietizuotos Lietuvos istorikai⁷.

Padėtis pasikeitė tik pradėjus žlugti sovietinio totalitarizmo sistemai ir byrėti pačiai Sovietų Sąjungai. 1988–1989 m. apie Ribbentropo–Molotovo slaptuosius protokolus ir jų pasekmes, pasiremdami Vakarų istorikų darbais, pradėjo rašyti Lietuvos⁸ ir kitų Baltijos šalių istorikai. 1989 m. gruodį Ribbentropo–Molotovo slaptųjų protokolų egzistavimą pripažino Sovietų Sąjungos aukščiausia valdžia – SSRS Liaudies deputatų tarybos suvažiavimas. Suvažiavimo priimtą "Nutarimą dėl 1939 metų SSSR – Vokietijos nepuolimo sutarties politinio ir teisinio įvertinimo" 1989 m. gruodžio 24 d. pasirašė SSRS Aukščiausios Tarybos pirmininkas Michailas Gorbačiovas⁹. Nutarime SSRS – Vokietijos slapti susitarimai įvertinti, kaip "nukrypimas nuo lenininių sovietų užsienio politikos principų" ir aktų juridiskai prieštaraujančių "eilės trečiųjų šalių suverenitetui ir nepriklausomybei"¹⁰. 1990 m. Maskvoje pirmą kartą buvo išleisti oficialūs, valdžios aprobuoti dokumentų rinkiniai, kuriuose be kitų iki tol įslaptintų SSRS archyvuose dokumentų, buvo paskelbti ir Ribbentropo–Molotovo slaptieji protokolai¹¹. Po sovietinio totalitarizmo žlugimo palaipsniui pradėjo keistis ir Rusijos istorikų požiūris į tarptautinę situaciją Europoje Antrojo pasaulinio karo išvakarėse ir SSRS vaidmenį joje.

2. TARPTAUTINIO SAUGUMO GARANTIJŲ PAIEŠKOS TARPUKARYJE

Šiuolaikinė lietuvių ir užsienio istoriografija sutaria, kad Baltijos valstybių ir Lenkijos atsikūrimas (susikūrimas) XX a. pradžioje buvo globalinių Europos politinių pokyčių pasekmė¹². Imperializmo krizė Centrinėje ir Rytų Europoje (Austro-Vengrijos suirimas, Vokietijos pralaimėjimas Didžiajame kare, revoliucija ir bolševikų perversmas Rusijoje pasibaigę carinės imperijos žlugimu) sudarė prielaidas de facto kurtis naujoms valstybėms. Po Didžiojo karo suvešėjusi demokratija ir tarptautinės teisės liberalizacija Vakaruose – praktikoje pradėtas taikyti tautų laisvo apsisprendimo principas ir universalios tarptautinės institucijos Tautų Sąjungos įkūrimas – lėmė naujų valstybių pripažinimą de jure. Tačiau susikūrusios globalaus ideologinio konflikto, teritorinių pertvarkymų bei geopolitinių pokyčių Europoje išdavoje ir

dažnai besiremiančios radikalios nacionalizmo ideologija, naujosios valstybės iškart susidūrė su rimtais savo nepriklausomybės išbandymais. Vidaus politikoje dažnai stokojo racionalaus nuoseklumo, stabilumo, demokratijos ir liberalizmo tautinių mažumų atžvilgiu, o užsienio – neretai sugyvenimo su kaimynais bei tarptautinių saugumo garantijų. Dėl to jų integracija į demokratinės Europos politinį organizmą vyko vangiai ir ketvirto dešimtmečio pabaigoje, naujo globalinio konflikto išvakarėse nors ir buvo pažengusi, tačiau iki finišo buvo dar toli.

Pastaruosius politinės raidos sunkumus tarpukaryje charakteringai pergyveno ir Pirmoji Lietuvos Respublika (1918-1940 m.). Dėl subjektyvių ir objektyvių priežasčių Pirmoji Respublika visą tarpukarį praktiškai gyvavo be rimtesnių tarptautinio saugumo garantijų. Nors 1921 m. rugsėjo 22 d. Lietuva buvo priimta į Tautų Sąjungą ir nuo to momento nuolat dalyvavo jos veikloje, 1929 m. sausio 21 d. prisijungė prie pacifikacinio Briando–Kellogo pakto, kuris uždraudė karą kaip nacionalinės politikos priemonę, o 1934 m. rugsėjo 12 d. su Latvija ir Estija sudarė Baltijos Santarvės sutartį, tačiau susikurti patikimo kolektyvinio saugumo ar tarptautinių saugumo garantijų sistemos nepavyko. Tautų Sąjungai neretai stigo veiksmingumo ir mechanizmų savo pacifikaciniams užmojams realizuoti¹³. Briando–Kellogo paktas pasirodė tik daug žadanti, bet praktiškai nerealizuojama deklaracija¹⁴. Besikomplikuojančios tarptautinės konsteliacijos padiktuota Baltijos Santarvė, iš esmės numačiusi tik kontrahentų politines-diplomatines konsultacijas, taip pat nebuvo pajėgi spręsti nuo ketvirto dešimtmečio vidurio vis labiau ryškėjančių regiono saugumo problemų¹⁵.

Ne Baltijos valstybių naudai buvo ir JAV pasitraukimas iš Tautų Sąjungos bei nusišalinimas nuo Europos politinių reikalų. Trečio dešimtmečio pirmoje pusėje išryškėjusi JAV izoliocionistinė politika neprisidėjo prie saugumo garantijų kūrimo ir taikos užtikrinimo Europoje. Kita vertus, kaip 1925 m. parodė Locarno konferencija bei idėja kurti "Rytų Locarną", didžiosios Vakarų demokratinės šalys šiaurės-rytų Pabaltijyje gyvybinių interesų neturėjo, todėl čia apsiribojo teorinėmis iniciatyvomis, o praktikoje vedė santūrią ar netgi pasyvią politiką¹⁶. Nuo ketvirto dešimtmečio vidurio Tautų Sąjungos autoritetui bei įtakai pastebimai smunkant ir Versalio Taikos sistemai Europoje krinkant, mažų Baltijos valstybių, taigi ir Lietuvos tarptautinis saugumas ir politinė ateitis tapo dar problematiškesni ir sunkiau prognozuojami dalykai. Paaiškėjo, kad kolektyvinio saugumo ar didžiųjų valstybių garantijų paieškos

lauktų rezultatų nedavė. Vakarų Europa pasirodė nepasiruošusi suteikti saugumo garantijų Baltijos šalims, o jos pačios be tokių protekcijų – nepajėgios savarankiškai organizuoti savo saugumą.

Sudėtingai klostėsi tarpukaryje ir Lietuvos dvišaliai santykiai su didžiais kaimynais. Teritorinis Lietuvos konfliktas su Lenkija dėl Vilniaus įsižiebęs šioms valstybėms dar kuriantis 1918–1920 m., nežiūrint didelių Tautų Sąjungos pastangų ir Vakarų valstybių tarpininkavimo, taip ir liko neišspręstas iki pat II-ojo pasaulinio karo pradžios. Iki 1938 m. kovo 31 d. šalys oficialiai nepalaikė jokių tarpusavio diplomatinių santykių. O ir po jų užmezgimo, kas įvyko tik Lenkijai ultimatyviai pareikalavus (turima galvoje 1938 m. kovo 17 d. Lenkijos ultimatyvi nota Lietuvai), Lietuvos–Lenkijos konflikto židyns liko rusenti, nes jo priežastys pašalintos nebuvo. Po 1938 m. kovo 31 d. Lietuvos–Lenkijos santykiai formaliai nepriekaištingi, iš esmės vis dėlto išliko šalti ir be aiškesnių perspektyvų. Europai sparčiai artėjant prie politinės katastrofos, dvi kaimyninės valstybės apie natūralią geopolitinę partnerystę ar bendros saugumo, apsigynimo sistemos kūrimą praktiškai negalvojo. Tarp Lietuvos ir Lenkijos vis dar glūdėjo neįveikiama praraja. Etniškai ir kultūriškai polonizuotos Lietuvos pietrytinės teritorijos ir istorinė Lietuvos sostinė Vilnius vis dar buvo Lenkijos rankose. Kita vertus, Vilniaus problema tarpukaryje reikšmingai veikė Lietuvos santykius su Vokietija ir SSRS

Pagrindinis politinės destruktijos ir karinės grėsmės šaltinis tarp dviejų pasaulinių karų Europoje buvo Sovietų Sąjunga (iki 1922 m. gruodžio – Sovietų Rusija) ir Vokietija. Šios valstybės iš principo buvo nepatenkintos Versalio Taikos konferencijos sukurta politine sistema Europoje ir stengėsi ją griauti. Puoselėjo revanšistinę politiką ir revizionistinius tikslus Lenkijos, Rumunijos bei Čekoslovakijos atžvilgiu, o Lietuvos bei kitų mažų Baltijos valstybių atsiradimą ir egzistavimą traktavo tik kaip laikino savo karinio-politinio silpnumo bei sau nepalankaus jėgų santykio tarptautinėje arenoje požymį ir išraišką¹⁷. 1922 m. balandžio 16 d. Rapallo sutartimi sukurtas politinis, ekonominis ir slaptas karinis Rusijos–Vokietijos tandemas, kuris trečiajame dešimtmetyje dukart papildomai buvo stiprinamas (1925 m. spalio 12 d. Maskvos sutartis ir 1926 m. balandžio 26 d. Nepuolimo ir neutraliteto paktas)¹⁸, be kita ko gana nuosekliai orientavosi ir į Baltijos šalių tarptautinio statuso pakeitimą. Tuo reikalu rusų ir vokiečių diplomatija bendradarbiavo glaudžiai ir produktyviai¹⁹. Neretai buvo konsultuojamasi dėl

politikos derinimo Baltijos šalių ir Lenkijos atžvilgiu, koordinuojamos antibaltiškos ir antilenkiškos politinės-diplomatinės akcijos, skrupulingai aptariami šių šalių tarptautinės padėties pokyčiai bei galimi savo tikslų realizavimo būdai ir scenarijai²⁰. Įtakos sferų pasidalijimo Lenkijoje ir Baltijos valstybėse reikalu sovietų ir vokiečių diplomatai pradėjo diskutuoti dar trečio dešimtmečio viduryje²¹.

SSRS ir Vokietijos revizionistinei politikai plėtotis Pabaltijyje labai palankus veiksnys buvo Vilniaus problema. Teritorinis lietuvių–lenkų ginčas toli pranoko dvišalius Lietuvos–Lenkijos santykius: jis trukdė tiek trijų Baltijos valstybių tarpusavio suartėjimą, tiek jų politinę-karinę konsolidaciją su Lenkija. Dėl to Berlynas, o itin Maskva stengėsi, kad Vilniaus problema išliktų ir Lietuvos–Lenkijos konfliktas nebūtų išspręstas²².

Kita vertus, formalūs Lietuvos santykiai su Rusija ir Vokietija klostėsi palyginti palankiai. 1918 m. Vokietija pirmoji pripažino Lietuvos valstybingumą²³. 1928 m. sausio 29 d. Lietuva su Vokietija pasirašė sutartį dėl sienos, pagal kurią iš esmės pati Veimaro Vokietija pripažino Klaipėdos krašto priklausomumą Lietuvai²⁴. Iki A.Hitlerio atėjimo į valdžią sėkmingai buvo plėtojami šalių ekonominiai santykiai. Lietuvos užsienio prekyboje Vokietija ilgą laiką užėmė pirmaujančią vietą²⁵. Tiesa, buvo Lietuvos–Vokietijos santykius ir temdančių momentų. Puoselėdama planus ateityje susigrąžinti prarastą Klaipėdos kraštą, Vokietija čia globojo revanšistines jėgas²⁶, Lietuvos valdžią ne kartą skundė Tautų Sąjungai dėl tikrų ar tariamų Klaipėdos konvencijos pažeidimų²⁷. Vis dėlto nežiūrint pastarųjų nesutarimų, iki 1933-1934 metų Lietuvos užsienio politika gana tvirtai buvo orientuota į Vokietiją, nes didžioji dalis Lietuvos politikų ir diplomatų laikėsi nuostatos, jog tokia orientacija ateityje padės susigrąžinti iš Lenkijos Vilnių.

1920 m. liepos 12 d. Lietuva su Sovietų Rusija sudarė Taikos sutartį, pagal kurią pastaroji, apeliuodama į tautų laisvo apsisprendimo teisę, “gera valia visiems amžiams” atsisakė visų turėtų suvereno teisių į Lietuvą ir pripažino Lietuvos Respubliką de facto ir de jure²⁸. Antra vertus, būtina pažymėti, kad jau pirma Lietuvos politinė sutartis su Sovietų Rusija žymia dalimi buvo nukreipta prieš Lenkiją. 1920 m. liepos 12 d. Maskvoje pasirašyta Lietuvos – Sovietų Rusijos taikos sutartis turėjo slaptą priedą, kuris vykstant Lenkijos – Rusijos karui, pastarajai strateginiais sumetimais leido naudotis Lietuvos teritorija. Taigi jau 1920 m. vasarą Lietuva nesugebėjo išlaikyti oficialiai deklaruotos neutraliteto politikos ir grėsmingai pateko į

bolševikinės Rusijos politinį farvaterį. 1926 m. rugsėjo 28 d. šalys pasirašė dar vieną politinę sutartį, kuri pagal savo turinį gali būti įvardyta kaip Nepuolimo ir neutraliteto. Ši sutartis vėliau dviem specialiais protokolais – 1931 m. gegužės 6 d. ir 1934 m. balandžio 4 d. – buvo pratęsta. Jos veikimas buvo numatytas iki 1945 m. gruodžio 31 d.²⁹.

1933 m. liepos 5 d. Lietuva su SSRS pasirašė Konvenciją užpuolimui apibrėžti. Konvencijoje pažymėta, kad “visos valstybės lygiai turi teisę į nepriklausomybę, saugumą, savo teritorijų gynimą ir laisvą savo institucijų (įstaigų) plėtojimą.”. Be to, dokumente tiksliai apibrėžta agresoriaus sąvoka, agresijos požymiai ir formos. Pažymėta, jog agresijos negalima pateisinti jokiais politiniais, strateginiais, socialiniais ar ekonominiais argumentais, šalies vidaus politiniu ar socialiniu nestabilumu.³⁰

Kita vertus, su apgailestavimu tenka konstatuoti, jog praktiškai visą tarpukarį Lietuvos – Sovietų Sąjungos santykiai žymia dalimi turėjo antilenkišką pobūdį. 1926 m. rugsėjį su Lietuva pasirašydama bilaterinę politinę sutartį Maskva pirmiausia turėjo tikslą sutrukdyti Lenkijai kurti “Rytų Lokarną” ir bendrai apsunkinti jos tarptautinę padėtį. Be to, antilenkišką Lietuvos–Sovietų Sąjungos santykių turinį rodo ir 1926 m. rugsėjį kartu su Nepuolimo ir neutraliteto sutartimi tarp šių šalių sudarytas slaptas “Džentelmeniškas susitarimas”, pagal kurį šalys susitarė keistis visa turima konfidencialia informacija apie Lenkiją bei koordinuoti savo užsienio politiką Lenkijos atžvilgiu³¹. 1931 m. gegužės 25 d. Lietuva ir SSRS patvirtino naują, “patobulintą” “Džentelmeniško susitarimo” redakciją.. Tokiu būdu Lietuvos Respublikos ir SSRS “Džentelmeniškas susitarimas” praktiškai veikė iki pat 1940 m. birželio 15 d. įvykusios Lietuvos okupacijos. Kad ir kaip būtų liūdna ir paradoksalu, tačiau Lietuvos okupacijos išvakarėse, 1940 m. birželio 11 d. Lietuvos užsienio reikalų ministras Juozas Urbšys stengdamasis atremti nepagrįstus SSRS kaltinimus Lietuvai ir įtikinti užsienio reikalų liaudies komisarą Viačeslavą Molotovą Lietuvos geranoriškumu, bandė apeliuoti į šalių savitarpio pasitikėjimą ir “Džentelmenišką susitarimą”, kuris, pasak J.Urbšio “dar iš seno tarp mūsų egzistuoja”, tačiau “Dabar jo padarinių nesimato”. Drįstume teigti, jog Lietuvos užsienio reikalų ministras taip teigdamas buvo neteisis. Priešingai, “Džentelmeniško susitarimo” su Sovietų Sąjunga padariniai Lietuvoje tuomet sparčiai ryškėjo.

Panašiai kaip ir Lietuvos–Vokietijos atveju, Lietuvos santykių su Sovietų Sąjunga turinį diktavo Vilniaus problema, tiksliau – spekuliacinė SSRS pozicija ir pareiškimai šios problemos atžvilgiu. Antilenkiškas Lietuvos–SSRS santykių turinys Kaunui leido galvoti apie Rusijos(SSRS) faktoriaus panaudojimą ieškant galimybių susigrąžinti Vilnių, o Maskvai savo ruožtu – plėsti politinę įtaką regione ir projektuoti invaziją į Baltijos šalis.

Iš esmės su tokiu politinių problemų ir projekcijų bagažu Lietuva pasitiko II-ąją pasaulinį karą. Tiesa, nuo 4 dešimtmečio antros pusės jos pasitikėjimas SSRS ir Vokietija, itin pastarąja, žymiai pašlijo. Lietuvos valdantieji sluoksniai su prezidentu Antanu Smetona priešakyje buvo priešiški nacistinės Vokietijos vykdomai vidaus ir užsienio politikai. 1935 m. pradžioje Lietuva surengė viešą teismo procesą prieš hitlerinės Vokietijos remiamų nacių politinę veiklą Klaipėdoje. Nežiūrint didžiulio Vokietijos politinio-diplomatinio spaudimo Lietuvai, A.. Hitlerio grąsinančių pareiškimų ir karinės jėgos demonstracijos Lietuvos pasienyje, Klaipėdos naciai buvo nubauti. Pašlijusius Lietuvos – Vokietijos santykius gali paliudyti ir tokia detalė: nuo 1934 m. birželio iki 1936 m. vasario Vokietijos kariniai ir civiliniai lėktuvai Lietuvos oro erdvę pažeidė net 26 kartus. Reaguodama į šiuos pažeidimus Lietuvos vyriausybė Vokietijai įteikė 12 protesto notų. Po Austrijos anšliuso 1938 m. kovą ir Čekoslovakijos okupacijos 1939 m kovo viduryje, atėjo eilė ir Klaipėdai. 1939 m. kovo 22 d., Klaipėdos konvencijos signatarėms (Didžioji Britanija, Prancūzija, Italija, Japonija) kukliai tylint, Vokietija nuo Lietuvos atplėšė Klaipėdos kraštą³².

Kartu pastebimai ryškėjo ir agresyvūs Sovietų Sąjungos ketinimai Pabaltijyje. Pasirodė požymių, jog tarptautiniuose reikaluose Baltijos valstybes sovietai vis labiau linksta traktuoti ne kaip subjektą, bet kaip objektą..Praktiškai už Baltijos valstybių nugaros, IV dešimtmečio viduryje SSRS bandė tartis su Lenkija ir Vokietija dėl Lietuvos-Latvijos-Estijos ateities ir saugumo perspektyvų. Be to, 1939 m. kovo 28 d. SSRS Latvijai ir Estijai įteikė notas, kuriose grąšinamai išreiškė ketinimus ginti savo valstybinius interesus Pabaltijyje. Tokiomis aplinkybėmis, II-ojo pasaulinio karo išvakarėse, Lietuva, Latvija, Estija priėmė neutralumo įstatymus³³. Tai rodė, jog Europoje artėjančios politinės katastrofos fone, negavusios tarptautinių saugumo garantijų ir nesukūrusios kolektyvinės saugumo sistemos, Baltijos šalys išėities bando ieškoti neutralumo politikoje. Kiek tokios viltys buvo pagrįstos realiais politiniais skaičiavimais ir tarptautinės padėties analize, parodė vėlesni įvykiai.

3. SSRS IR VOKIETIJOS SLAPTOJI DIPLOMATIJA ANTRJO PASAULINIO KARO IŠVAKARĖSE

1939 m. pavasarį Europa jau sparčiasi ritosi naujo didelio karo link. Po Miuncheno suokalbčio likusios Čekoslovakijos dalies užgrobimas 1939 m. kovo 15 d. rodė, kad A.Hitlerio vadovaujama nacistinė Vokietija neketina laikytis tarptautinių žaidimo taisyklių ir susitarimų su demokratinėmis Vakarų šalimis. Tapo akivaizdu, kad po Locarno pakto žlugimo 1936 m. vasarą, Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos kantriai puoselėta prisitaikymo prie Vokietijos politika iš esmės žlugo. Nacistinė Vokietija norėjo nepalyginamai daugiau negu demokratių šalių lyderiai galėjo duoti. Todėl, kai 1939 m. kovo antroje pusėje pradėjo skliti gandai, jog atėjo Rumunijai ir Lenkijai, pagrindinio prisitaikymo politikos architekto, Anglijos ministro pirmininko Neville Chamberlaino kantrybė trūko – 1939 m. kovo 31 d. jis paskelbė garsiąją Lenkijos suvereniteto garantiją³⁴. Nors ši Lenkijos valstybiniam suverenitetui duota garantija nieko nekalbėjo apie Lenkijos teritorinį vientisumą, vis dėlto ji reiškė, kad eventuali Vokietijos agresija prieš rytinį kaimyną bus suprasta kaip iššūkis didžiųjų demokratių valstybių saugumui ir susilauks tinkamo atoveiksmio. Tiesa, po šios vienašališkos britų garantijų deklaracijos Lenkijai visiškai liko neaišku, kaip iškilus reikalui ji galėtų būti realizuota, nes neįpareigojo nei vieno Lenkijos didžiojo kaimyno. Vokiečių istoriko Joachimo Tauberio nuomone, šis N.Chamberlaino žingsnis "buvo rizikingas manevras"³⁵. Neneigiant britų premjero apsisprendimo rizikos laipsnio, vis dėlto reikia pažymėti, kad šią riziką kaip minimum tenka dalyti į dvi lygias dalis, nes iš pradžių N.Chamberlainas buvo sumanęs keturšalę – Didžiosios Britanijos, Prancūzijos, Lenkijos ir Sovietų Sąjungos – deklaraciją Vokietijos agresijai pažaboti, tačiau pasipriešinus Varšuvai* ir neaiškia pozicija užimant Paryžiui, šios idėjos buvo atsisakyta³⁶.

* Atsakydamas į Anglijos užsienio reikalų ministro lordo Edwardo F.Halifaxo siūlymą nedelsiant pradėti konsultacijas dėl keturšalės deklaracijos, Lenkijos užsienio reikalų ministras, pulkininkas Jozefas Beckas pareiškė, kad geriau būtų "ta pačia dvasia" parengti dvišalę Lenkijos – Didžiosios Britanijos deklaraciją (Žr.: J. von Tauber, Der weg zum Hitler–Stalin Pakt und Seine Folgen. In: Secret Soviet–German Agreements of 1939 and their Repercussion to the Middle and East European States. – Vilnius, 1999. P. 44). Lenkijos ambasadorius Paryžiuje Juliuszas Lukasiewiczzius Prancūzijos premjerui Edouadui Daladierui tokią savo šalies poziciją aiškino geopolitine Lenkijos padėtimi ir jos sudarytais nepuolimo paktais su Vokietija ir Sovietų Sąjunga. Anot lenkų diplomato, "mes negalime sau leisti

Tenka sutikti su vokiečių istorikų Karlo Heinzo Ruffmanno ir J.Tauberio nuomone, jog vienašališkos britų garantijos Lenkijai ne tiek pasitarnavo jos saugumui, kiek sudarė plačias veikimo galimybes ir manevro laisvę Josifui Stalinui ir Sovietų Sąjungai. Po N.Chamberlaino deklaracijos Maskvai ne tik išliko galimybė jungtis prie Vakarų valstybių, ko taip laukė ir tikėjosi Londonas bei Paryžius, bet kartu atsirado geležinis argumentas pradėti derybas su Berlynu galėjusias nuvesti į abi šalis tenkinantį sandėrį³⁷. Kitaip tariant, atsivėrė kelias į SSRS – Vokietijos suartėjimą, Ribbentropo–Molotovo paktą ir jo slaptuosius protokolus. Europoje susiklostė itin sudėtinga politinių jėgų kombinacija: norėdamas pasiekti savo galutinį tikslą Sovietų Sąjungą (sic!) A.Hitleris pirmiausia turėjo nušluoti nuo žemės paviršiaus jam trukdžiusią Lenkiją, tačiau po N.Chamberlaino kovo 31 d. deklaracijos sutriuškinti Lenkiją ir išvengti karo dviem frontais jis galėjo tik sudaręs suokalbį su J.Stalinu.

Tikėtina, jog pragmatišką politiką vykdeš J.Stalinas šią perspektyvą suvokė. Todėl 1939 m. pavasarį jis sutiko pradėti derybas su Anglija ir Prancūzija dėl sąjungos prieš potencialų agresorių sudarymo. Sovietų pozicija šiose derybose buvo itin patogi. Ir ne vien dėl to, kad derybos vyko Maskvoje, o Vakarai į jas atsiuntė ne aukščiausio lygio delegaciją. Rusų diplomatams negalėjo būti sunku suvokti, kad kiekviena britų ir prancūzų derybininkų viešnagės Maskvoje diena A.Hitlerį varo į nevilgtį, o nacistinės Vokietijos karo mašiną į politinį bankrotą. Ši aplinkybė, derybose su britais ir prancūzais sovietams kaip minimum leido sau reikalauti tvarkdario ir globėjo rolės Rytų Europoje. Efektyvios kovos prieš agresorių pretekstu Maskva instrumentalizavo savo ginkluotąsias pajėgas – Raudonajai armijai pareikalavo intervencijos teisės į nepriklausomas Baltijos vasltybes, Lenkiją, Rumuniją³⁸. Iš esmės tai rodė, kad savo saugumą Sovietų Sąjunga sieja tik su ekspansija į kaimynines šalis. Nereikia įrodinėti, kad tokia Maskvos pozicija žeidė nepriklausomų valstybių suverenitetą ir prieštaravo tarptautinei teisei. Iš esmės dėl to derybos užsitęsė ir galų gale britų–prancūzų delegacija iš Maskvos buvo priversta išvykti tuščiomis.

jokių pirmalaikių, skubotų draugiškų santykių atkūrimo su viena iš šių šalių"(Žr.: /Ed. By w. Jądzejewicz/, *Diplomat in Berlin* P. 525.). Panašu, kad nežiūrint akivaizdaus jėgų persiskirstymo Europoje, 1939 m. pavasarį lenkų veikėjai tebesilaikė Jozefo Pilsudskio dar 1926–1927 m. sumąstytos užsienio politikos strategijos, kurios esmė nepažeisti Vokietijos ir SSRS interesų pusiausvyros Lenkijoje, kas galėtų duoti pretekstą vienai šių šalių apkaltinti Lenkiją šališkumu ir paskatinti agresijai.(Žr.: /Ed. By w. Jądzejewicz/, *Diplomat in Paris 1936–1939. Memoirs of Juliusz Lukasiewicz Ambassador of Poland.* – Columbia University Press, New York, London, 1970. P. 178.)

Antra vertus, netikslu būtų teigti, kad šiose derybose vienodai nesėkmę patyrė abi pusės. Greičiau priešingai. Turint galvoje strateginius sovietų tikslus* ir vėlesnius įvykius, Sovietų Sąjunga turėjo pagrindo tikėtis didelės pergalės kitame diplomatinį derybų fronte. Mano jau anksčiau minėtas rusų istorikas M. Semiriaga analizuodamas 1939 m. vasaros tarptautinę situaciją nurodo, kad derybos su Anglija ir Prancūzija Maskvai tuomet iš esmės buvo reikalingos tik dar kartą patikrinti šių šalių pozicijas ir užmaskuoti bei pateisinti projektuojamą politinį suartėjimą su nacistine Vokietija..

Neatsitiktinai būtent 1939 m. gegužės pradžioje žymų Rusijos bolševikų veikėją Maksimą Litvinovą SSRS užsienio reikalų liaudies komisaro poste pakeitė jaunesnis ir ciniškesnis Viačeslavas Molotovas. Toks personalijų perstumdymas bolševikų vyriausybėje turėjo bent du tikslus. Pirma, M. Litvinovo vardas Europoje buvo siejamas su jo probritiška–proprancūziška orientacija bei ketvirto dešimtmečio viduryje Maskvos itin uoliai propaguota kolektyvinio saugumo idėja. "Naujomis sąlygomis" – po N. Chamberlaino vienašališkų garantijų Lenkijai – tokia politika ir jos organizatorius nebetiko.

Antra, M.Litvinovas buvo žydas. Žinant nacių patologinį antisemitizmą tai galėjo tapti pernelyg rimta kliūtimi naujajai Maskvos politikai. Būdamas puikus psichologas J.Stalinas tai suprato ir, ko gero specialiai naciams padarė reveransą – užsienio reikalų liaudies komisaru paskyrė rusą.Tokiu būdu buvo sugriautas vienas

* Jeigu tikėsime žymaus amerikiečių diplomato, Rusijos reikalų specialisto George F.Kenanno prisiminimais, tai J.Stalinas dar toli iki 1939 m. puoselėjo planus Sovietų Sąjungai sugrąžinti carinės imperijos ribas – suomiją, Baltijos šalis, Vakarų Baltarusiją ir Vakarų Ukrainą (rytinę Lenkijos dalį), šiaurės Bukoviną ir Basarabiją – bei realizuoti nesėkmingą carinės diplomatijos siekį Pirmojo pasaulinio karo metais – per Rytprūsius išeiti į Baltijos jūrą (Žr.: Sovietų Sąjungos, Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos karinių misijų 1939 m. rugpjūčio 15 d. posėdžio dėl karinės konvencijos sudarymo protokolas // Документы и матерьялы по истории советско – польских отношений.- Москва, 1973. Т. 7. С. 137–138.). Likusiai Lenkijai projektuotas SSRS protektoratas.

J. Stalino imperinius ketinimus – išplėsti SSRS teritoriją ir komunistinį režimą primesti kaimyninėms šalims – pažymi ir rusų istorikas Michailas Semiriaga 1992 m. Maskvoje išleistoje knygoje "Советская внешняя политика 1917-1945 г.г. Поиски новых подходов" (P.197).

Iš dalies šiuos Sovietų ketinimus patvirtina V.Molotovo pareiškimas estų delegacijai 1939 m. rugsėjo 24–25 d. Maskvoje vykstant estų-rusų deryboms dėl Savitarpio pagalbos paktą sudarymo. Reikalaudamas karinių bazių tuomet V.Molotovas be kita ko pareiškė: "Prieš 20 metų mus pasodino į tą suomišką "balą" ir Sovietų Sąjunga buvo priversta apsiriboti maža suomijos įlankos dalimi. Nejaugi Jūs galvojate, kad taip gali išlikti amžinai? Tada Sovietų Sąjunga buvo bejėgė, dabar ji išaugo ekonominiu, kariniu ir kultūriniu aspektu. Sovietų Sąjunga dabar didžioji valstybė, su kurios interesais būtina skaitytis. Pasakysiu Jums, Sovietai Sąjungai reikia išplėsti savo saugumo sistemą, dėl to jai būtinas išėjimas į Baltijos jūrą. (...). Prašau Jūsų, neverskite mūsų naudoti jėgą prieš Estiją" (Žr.: G.F. Kennan, Memoirs 1925–1950. – Boston, 1967. P. 519–520.). Beje, manytume, kad šie V.Molotovo žodžiai patvirtina mūsų aukščiau išsakytą mintį, jog savo saugumą SSRS betarpiškai siejo su ekspansija į nepriklausomas kaimynines valstybes.

betarpiškiausių ideologinių-psichologinių barjerų nacių–sovietų deryboms bei jų “sėkmingam” užbaigimui.

Rezultatų ilgai laukti nereikėjo. Jau gegužės 20 d. V.Molotovas susitiko su Vokietijos ambasadoriumi, grafu Friedrichu Werneriu von Schulenburgu ir ilgo pokalbio metu be kita ko užsiminė apie "naujo pagrindo" suteikimą šalių tarpusavio santykiams³⁹. Po kelių dienų komentuodamas V.Molotovo išsakytas mintis F.W.von Schulenburgas Vokietijos URM valstybės sekretoriui baronui Ernstui von Wezsackeriui pažymėjo, kad Rusijos netenkina tik ūkinės derybos su Vokietija, praktiškai ji siekia ir politinio dialogo.

Beveik tuo pačiu metu Maskva ėmėsi žygių ir Berlyne. Birželio 15 d. Bulgarijos pasiuntinys Berlyne Draganovas, veikdamas kaip SSRS charge d'affaires Georgijaus Astachovo tarpininkas, susitiko su Vokietijos URM vicesekretoriumi Ernstu Woermannu. Pokalbio metu paaiškėjo, kad Maskva skrupulingai seka tarptautinę padėtį ir nėra galutinai apsisprendusi dėl savo užsienio politikos perspektyvų: dvejoja tarp pakto sudarymo su Anglija ir Prancūzija bei tolesnio santykių plėtojimo ir suartėjimo su Vokietija. Pasak bulgarų diplomato, nežiūrint nacių ir sovietų režimų ideologinių skirtumų, Maskvai priimtinesnė pastaroji galimybė. Kartu pasakyta dar aiškiau: "Jeigu vokiečiai pareikštų, kad neužpuls Sovietų Sąjungos, arba sudarytų su ja nepuolimo paktą, Sovietų Sąjunga tikriausiai susilaikytų nuo sutarties sudarymo su Anglija"⁴⁰. Matyt, neatsitiktinai Draganovas F.W. von Schulenbergui paminėjo ir tai, jog SSRS "(...) nepripažįsta rumunų valdymo Besarabijoje". Apie Baltijos valstybes šiame pokalbyje užsiminta tik tiek, kiek per vieną jų įmanomas Vokietijos smūgis Sovietų Sąjungai.

Birželio gale, Anglijai ir Prancūzijai nesutinkant su primygtiniu SSRS siekiu savo šiaurės-vakarų kaimynes traktuoti tik kaip tarptautinių santykių objektą*, rusų–vokiečių slaptų derybų turinys tapo konkretnesnis. Po V.Molotovo pokalbio su F.W.

* Maskvos poziciją Baltijos valstybes traktuoti kaip tarptautinių santykių objektą, parodo 1939 m. birželio 13 d. straipsnis laikraštyje "Pravda" – "Trijų Baltijos valstybių gynimo nuo agresijos klausimas" Be to., pasak Prancūzijos užsienio reikalų ministro Georgeso Bonneto, 1939 m. vasarą vykstant SSRS ir Anglijos-Prancūzijos deryboms, rusai derybų metu ne kartą stebėjosi Vakarų šalių nenoru pažeisti Baltijos valstybių suverenitetą ir teisę į neutraliteto politiką bei klausė "(...) ko mes taip ilgai ginčijamės dėl Baltijos valstybių, o nesviedžiam jų per tvorą (...)" (Žr.: L. Truska, V. Kancevičius, op. cit. P. 21.)

von Schulenbergu paaiškėjo, jog 1926 m. balandžio 26 d. SSRS – Vokietijos paktas dėl nepuolimo ir neutraliteto negali tapti naujų Rusijos – Vokietijos susitarimų pagrindu, nes šalių interesai dabar siekia žymiai toliau. Maskvos pozicijos kontūrai pradėjo ryškėti naktį iš liepos 26 į 27 dieną. Ilgame naktiniame G.Astachovo ir SSRS atstovybės Berlyne patarėjo Babarino pasikalbėjime su Vokietijos URM patarėju Juliumi Karlu Schnurre apsvarstyti ne tik ekonominiai šalių reikalai, bet pasikeista nuomonėmis ir dėl politinio "įtakos sferų" pasidalijimo Rytų Europoje⁴¹. Nors konkrečiai tą naktį nenuspręsta nieko, bet sutarta, kad pastarasis klausimas galėtų būti sprendžiamas aukščiausiu lygiu. Liepos paskutinėmis dienomis, Maskvai delsiant, o Berlynui baiminantis dėl eventualaus Sovietų Sąjungos ir Vakarų susitarimo, pastarasis žengė dar vieną žingsnį. E. von Weizsackeris ambasadorių Maskvoje R.W. von Schulenbergą instruktavo išaiškinti V.Molotovui, kad Reichas pasirengęs garantuoti visus SSRS interesus Lenkijoje bei atsižvelgti "(...) į gyvybinius Sovietų interesus Baltijoje"⁴².

Rugpjūčio viduryje įvyko keletas itin reikšmingų rusų–vokiečių diplomatijos kontaktų. Rugpjūčio 14 d. Vokietijos užsienio reikalų ministro Joachimo von Ribbentropo instrukcijoje R.W. von Schulenbergui pabrėžta, kad Vokietijos–SSRS santykiai dabar pergyvena tokį raidos etapą, kada priimti sprendimai gali turėti ilgalaikes pasekmes, tame tarpe ir sprendžiant teritorinius Rytų Europos klausimus. Ambasadorius įpareigotas išaiškinti užsienio reikalų liaudies komisarui, jog A.Hitleris sutinka patenkinti visus SSRS pageidavimus dėl teritorijų erdvėje tarp Baltijos ir Juodosios jūrų⁴³. Kartu pareikšta, kad Vokietijos ir Sovietų Sąjungos santykių sureguliuavimo tikslu J.Von Ribbentropas pasirengęs vykti į Maskvą. Berlyno siūlymus Maskva priėmė su didžiausiu dėmesiu. Rugpjūčio 16 d. Vokietija Sovietų Sąjungai pateikė numatomo susitarimo programą: 25 metams tarp šalių sudaromas Nepuolimo paktas; abi šalys garantuoja Baltijos valstybių saugumą; Vokietija įsipareigoja padėti normalizuoti SSRS–Japonijos santykius⁴⁴.

Po poros dienų, rugpjūčio 19 d. F.W. von Schulenbergas į Berlyną perdavė Maskvos poziciją dėl Nepuolimo pakto. Sovietų projekte pažymėta, jog Vokietijos–Sovietų Sąjungos Nepuolimo sutartis " (...) įsigalioja tikrai tuo pat metu pasirašius specialų protokolą užsienio politikos klausimais, dominančiais Aukštąsias Susitariančias Šalis. Protokolas yra sudėtinė Pakto dalis"⁴⁵. Rugpjūčio 20 d. A.Hitleris sutiko su papildomo protokolo idėja ir išreiškė viltį, jog artimiausiomis dienomis

Vokietijos užsienio reikalų ministrui atvykus į Maskvą jis galėtų būti parengtas "per trumpą laiką". Maskva A.Hitlerio ilgai laukti nevertė. Rugpjūčio 21 d. V.Molotovas Vokietijos ambasadoriui pranešė, kad J.Stalinas sutinka, jog rugpjūčio 23 d. J. von Ribbentropas atvyktų į Maskvą⁴⁶.

J. von Ribbentropo vizitas Maskvoje užtruko vos parą. Naktį iš rugpjūčio 23 į 24 d. Maskvoje buvo pasirašytas SSRS–Vokietijos Nepuolimo paktas ir slaptas papildomas protokolas, kuris Rytų Europą padalijo į sovietų ir vokiečių įtakos sferas. Slaptame protokole nurodoma, kad "Jeigu srityse įeinančiose į Pabaltijo valstybių sudėtį (Suomija, Estija, Latvija, Lietuva), įvyktų teritorinis ir politinis pertvarkymas, šiaurinė Lietuvos siena tuo pačiu taptų Vokietijos ir SSSR interesų sferų siena. Kartu su tuo abi Pusės pripažįsta Lietuvos interesus Vilniaus srityje"⁴⁷. Tokiu būdu Suomija, Estija, Latvija, ir rytinės Lenkijos sritys (Lenkijoje šalių įtakos sferų riba buvo numatyta Narevo, Vyslos ir Sano upėmis) atiteko Sovietų Sąjungai, o Lietuva ir vakarinė Lenkijos dalis – Vokietijai. Be to, slaptame protokole Vokietija pareiškė savo nesuinteresuotumą pietryčių Europa ir kartu pripažino SSRS interesus Besarabijoje⁴⁸.

1939 m. rugpjūčio 23 d. Sovietų Sąjungos ir Vokietijos Nepuolimo paktas bei jo slaptas protokolas iš esmės atvėrė kelią Vokietijos agresijai prieš Lenkiją ir kartu tapo viena pagrindinių prielaidų Antrajam pasauliniam karui. Tiesa, Maskva savo vaidmenį bandė maskuoti. Rugpjūčio 25 d. SSRS pasiuntinys Lenkijoje Nikolajus Šaronovas aplankė J.Becką ir pareiškė, kad sovietų–vokiečių paktas "(...) santykių tarp Maskvos ir Varšuvos nepakeitė"⁴⁹.

Kardinaliai priešingai įvykius vertino Europos politikai ir spauda. Nors informacijos apie slaptą protokolą dar neturėta ir apie rusų–vokiečių slaptus susitarimus buvo galima tik logiškai samprotauti, tačiau abejonių praktiškai nekilo niekam, kad SSRS dėka Europos politinė krizė pasiekė kulminaciją ir dabar A.Hitlerio agresijos prieš Lenkiją reikia laukti kiekvieną dieną. Neatsitiktinai jau rugpjūčio 25 d. Didžioji Britanija ir Lenkija sudarė Savitarpio pagalbos sutartį, o rugpjūčio 28 d. Londonas dar kartą patvirtino saugumo garantijas Lenkijai⁵⁰. Dauguma Vakarų politikų ir diplomatų visiškai pagrįstai įtarė, jog greta viešo Sovietų Sąjungos–Vokietijos Nepuolimo pakto yra sudaryti ir slapti rusų–vokiečių susitarimai dėl Rytų Europos pasidalijimo. SSRS pasiuntinys Didžiojoje Britanijoje Ivanas Maiskis komentuodamas Vokietijos užsienio reikalų ministro kelionę į Maskvą be kita ko pažymėjo, kad ji iššaukė Londone didelį nustebimą ir nerimą.

Su nerimu Ribbentropo–Molotovo paktas sutiktas Lietuvoje ir kitose Baltijos valstybėse. Lietuvos, Latvijos, Estijos politikai ir diplomatai baiminosi "Ar nepasidalys šie du partneriai visą Pabaltijį įtakos sferomis?"⁵¹. Gandai apie įtakos zonų pasidalijimą tarp SSRS ir Vokietijos Latvijoje buvo tokie populiarūs, kad Latvijos užsienio reikalų ministras Vilhelmas Muntersas kreipėsi į SSRS pasiuntinį Rygoje Zolotovą, kad Maskva juos oficialiai paneigtų⁵². Žinia, tikėtina, kad tokiu būdu W.Muntersas ne tiek rūpinosi latvių viešąja nuomone ar nuotaikomis, bet bandė iškvosti tikrąją SSRS poziciją savo šalies atžvilgiu. SSRS pasiuntinys Estijoje K.N.Nikitinas savo diplomatiniam dienoraštyje, be kita ko pažymėjo: "Reikia tiesiai pasakyti, kad nepuolimo paktas tarp SSRS ir Vokietijos visose Baltijos šalyse iššaukė daugybę įtartinų klausimų. Vienas jų: "Ar nesiruošia tos dvi didžiosios valstybės tarpusavyje dabar dalytis silpnesnes šalis (...)"⁵³.

Įdomu, kad Lietuvos politikai palyginti gana tiksliai įvardijo savo šalies padėtį po rugpjūčio 23 d. slapto protokolo. Įtarta, jog Latvija ir Estija gali būti atiduotos Rusijai, o Lietuva – perleista Vokietijos įtakos zonai. Komentuodamas lietuvių nuogastavimus SSRS charge d'affaires Lietuvoje V.S. Semionovas rugpjūčio 25 d. telegramoje URLK kolegijai nurodė, kad "Lietuviai bijo, jog SSRS galutinai nustos domėtis Lietuva (...). Bijo, kad vokiečių–lenkų susidūrimas palies ir Lietuvą, o SSRS į tai nesureaguos"⁵⁴. Dar aiškesnis ir konkretesnis lietuvių susirūpinimas savo padėtimi matyti iš kito Sovietų diplomato laiško į Maskvą. SSRS reikalų Lietuvoje laikinojo patikėtinio Nikolajaus Pozdniakovo laiške V.Molotovui nurodoma, kad Vokietijos užsienio reikalų ministro kelionė į Maskvą ir Nepuolimo sutarties pasirašymas Lietuvos visuomenėje iššaukė didelę nerimo bangą. Pasak N.Pozdniakovo, lietuviai teiraujasi " (...) kuo Vokietija užmokėjo už jai naudingą paktą; ar paktas neslepia įtakos sferų į kurias įtrauktas ir Pabaltijys, pasidalijimo tarp partnerių; ar būsimuose planuose siekdama išlaikyti sau Estiją, Latviją ir Lenkiją SSRS neatsisakė Lietuvos ir nepaaukojo jos Vokietijai"⁵⁵. Žinia, žvelgiant retrospektyviai, tokie lietuvių samprotavimai ir rūpesčiai iš dalies kelia liūdnas asocijacias ir ironiją. Tačiau neturime pamiršti, kad retrospekcija – mūsų privilegija.

Artėjančio karo nuojauta prislėgė ne tik politikus bei diplomatus bet ir visuomenę. Daug kam Baltijos šalyse tapo aišku, kad Maskva sąmoningai pastūmėjo Europą į katastrofą. Pasak sovietų diplomato Zotovo, Rygos žydai išsigandę, priekaištauja Rusijai dėl pakto su nacistine Vokietija. "Mes galvojome, kad tik SSSR

gali sustabdyti agresiją, o pasirodė, kad ji su agresoriumi sudarė suokalbį⁵⁶ – priekaištavo Rygos žydai rusų diplomatams. Beje, jeigu tikėsime Zotovu, tai ne visi Latvijos sostinės gyventojai skeptiškai vertino Maskvos diplomatiją.. Anot Zotovo, Latvijos darbininkų nuotaikos SSSR pusėje : (...) darbininkai tuos gandus /apie įtakos sferų pasidalijimą – A.K./ priima už gryną pinigą, siekia, kad Latvija taptų sovietine ir prisijungtų prie SSSR kaip dvylikta respublika⁵⁷.

Tuo tarpu lietuvių tautininkų Kaune leidžiamas "Vairas" paskutinę taikos dieną prieš Antrąjį pasaulinį karą rašė: "(...) vokiečių–rusų nepuolimo paktas (...) savaimė paskatino Vokietiją imtis iniciatyvos jos ginče su Lenkija (...) Nepuolimo pakto tekstas nesukėlė jokių abejonių, kad Maskva paliko visiškai laisvas rankas Berlynui Lenkijos atžvilgiu"⁵⁸

4. 1939 M. RUGSĖJO 28 D. RIBBENTROPO – MOLOTOVO PAKTAS IR JO REALIZACIJA LIETUVOJE

1939 m. rugsėjo 1 d. Vokietija užpuolė Lenkiją ir taip pradėjo Antrąjį pasaulinį karą. Tą pačią dieną Lietuvos prezidentas A. Smetona ir ministras pirmininkas, generolas Jonas Černius, pasiremdami 1939 m. sausio 25 d. neutralumo įstatymu, paskelbė "Aktą dėl Lietuvos neutralumo kare"⁵⁹. Pažymėtina, kad karo išvakarėse – rugpjūčio 29–31 dienomis Lenkija ir Vokietija buvo pasižadėjusios gerbti Lietuvos neutralumą. Savo neutralią poziciją prasidėjusiame kare deklaravo ir Latvija bei Estija. Taigi kariaujančios šalys neturėjo realaus pagrindo veikti prieš nepriklausomas Baltijos valstybes besilaikančias griežto neutraliteto.

Karo veiksmai Lenkijos–Vokietijos fronte* vystėsi žaibiškai. Negaudama veiksmingos paramos iš sąjungininkų Lenkijos valstybė atsidūrė sunkioje padėtyje. Jau antrą karo savaitę vokiečių kariuomenė užėmė didelę šalies dalį ir apsupo sostinę Varšuvą. Nuo pirmos Lenkijos užpuolimo dienos, siekdama susidaryti palankesnes sąlygas rugpjūčio 23 d. Ribbentropo–Molotovo slaptą protokolą realizavimui – pajungti Lietuvą savo protektoratui – Vokietija dėjo pastangas, kad ir Lietuvą įtraukti į

* Rugsėjo 3 d., vykdydamos savo sąjungingiškus įsipareigojimus Lenkijai, Vokietijai karą paskelbė Didžioji Britanija ir Prancūzija. Be to, Sąjungininkų pusėje į karą įstojo Australija, Indija, Naujoji Zelandija, kiek vėliau – Kanada. Tačiau nežiūrint didelės koalicijos, realūs kariniai veiksmai prieš Vokietiją pradėti nebuvo 1939 m.

karą savo pusėje. Rugsėjo 1–14 dienomis Vokietijos pasiuntinys Lietuvoje Erichas Wilhelmas Zechlinas ir karo attache pulkininkas Emilis Justas daug kartų ragino Lietuvos vyriausybę smogti silpstančiai Lenkijai ir atsiimti Vilnių ir Vilniaus kraštą⁶⁰. Lietuvos kariuomenės žygį į Vilnių vokiečiai siūlėsi paremti ne tik savo žvalgybos operatyvinėmis žiniomis apie lenkų kariuomenės dislokaciją bet ir karo aviacijos smūgiais, technika.. Lietuvos žygį į Vilnių ir išitraukimą į karą vokiečių pusėje aktyviai palaikė Lietuvos pasiuntinys Vokietijoje pulkininkas Kazys Škirpa⁶¹. Tačiau Lietuvos prezidentas, vyriausybė ir absoliuti dauguma diplomatų buvo kitos nuomonės – Lietuva nesutiko laužyti savo neutraliteto. Juoba, kad nuo tokio žingsnio Lietuvą perspėjo ir Vakarų valstybės: Didžioji Britanija ir Prancūzija⁶².

Vokietijos kariuomenei artėjant prie 1939 m. rugpjūčio 23 d. slaptuoju protokolu nustatytos Vokietijos ir Sovietų Sąjungos įtakos sferų ribos, rugsėjo 17 d. atvirą agresiją prieš Lenkiją pradėjo SSRS: į Lenkiją įsiveržė Raudonoji armija.. Sunkiai kovodama su vokiečiais vakaruose, patyrusi didelių nuostolių Lenkijos kariuomenė nebuvo pajėgi efektyviai pasipriešinti naujam agresoriui rytuose. Todėl jau rugsėjo 19 d. Raudonoji armija okupavo Vilnių, o vėliau ir kitas jai "priklausančias" žlungančios Lenkijos valstybės dalis. Rugsėjo 27 d., atskiroms lenkų kariuomenės dalims dar tebesipriešinant, į Maskvą atskrido J.von Ribbentropas, kad "galutinai" išspręsti Lenkijos valstybės klausimą ir nustatyti tolesnius Vokietijos–SSRS santykius⁶³. Berlynas ketino išlaikyti smarkiai apkarpytos, Vokietijos kontroliuojamos ir marionetinės vyriausybės valdomos Lenkijos valstybės likutį, tačiau tam pasipriešino Maskva.. V.Molotovas pasiūlė Lenkijos valstybę pagal upių liniją Pissa–Narevas–Visla–Sanas tiesiog padalyti tarp Vokietijos ir SSRS. Be to pasiūlyti teritoriniai mainai: Liublino vaivadija ir dalis Varšuvos vaivadijos, kurios pagal rugpjūčio 23 d. slaptą protokolą turėjo atitekti SSRS, tačiau vokiečių karinės kampanijos prieš Lenkiją metu buvo jų užimtos, dabar atiduodamos Vokietijai, o pastaroji savo ruožtu, kaip kompensaciją Sovietų Sąjungai perleidžia Lietuvą⁶⁴. Tokiems Maskvos pageidavimams Berlynas iš esmės neprieštaravo, tik naujai projektuojamos SSRS–Vokietijos sienos "patogumo ir natūralumo" sumetimais paprašė pietvakarinę Lietuvos dalį – Suvalkiją – įjungti į Vokietijos reichą..

Rugsėjo 28 d. Maskvoje buvo pasirašyta SSRS–Vokietijos sutartis dėl sienos ir draugystės. Prie jos pridėtas slaptas papildomas protokolą reglamentavo, kad mainais už Liublino vaivadiją ir dalį Varšuvos vaivadijos, Lietuva atitenka Sovietų

Sajungos įtakos sferai⁶⁵. Pietvakarinė Lietuvos dalis – Suvalkija, anot slapto protokolo “siekiant natūralaus ir paprasto sienos nustatymo” tarp SSRS ir Vokietijos, “atiteks Vokietijai”.

Sureguliuavusi santykius su Vokietija Sovietų Sąjunga ėmėsi realizuoti rugpjūčio 23-iosios ir rugsėjo 28-osios Ribbentropo–Molotovo slaptųjų protokolų nuostatas. Rugsėjo 28 d. SSRS Estiją privertė pasirašyti Savitarpio pagalbos sutartį, o spalio 5 d. tokia pat sutartis buvo sudaryta tarp SSRS ir Latvijos. Pagal šias sutartis Estijoje ir Latvijoje Sovietų Sąjunga gavo teisę laikyti savo karines bazes⁶⁶. Tai reiškė, kad šios šalys buvo priverstos atsisakyti anksčiau deklaruotos neutralumo politikos ir praktiškai pateko į SSRS protektoratą⁶⁷. Kaip rodo sovietų–estų ir sovietų–latvių derybų dokumentai, Maskvai savo kontrahentams darant didžiulį politinį-psichologinį spaudimą, Baltijos šalių vyriausybės tarpusavyje veiksmų praktiškai nederino, neturėjo jokių bendrų politinių konsultacijų ir apie kolektyvinį pasipriešinimą negalvojo: veikė pavieniui, kiekviena galvodama tik apie savo interesus⁶⁸.

Tokiomis aplinkybėmis, 1939 m. spalio 3–10 d. Maskvoje įvyko ir Lietuvos derybos su SSRS. Reikia pabrėžti, kad vykstant lietuvių–sovietų deryboms, pastarieji Lietuvos atžvilgiu turėjo du papildomus argumentus arba tiksliau – spaudimo priemones. Pirmą, SSRS buvo okupavusi Vilnių ir Vilniaus kraštą, dėl kurio Lietuva nesėkmingai su Lenkija kovojo visą tarpukarį. Lietuvių – sovietų derybų metu, pastarieji neslėpė, kad jeigu šalims susitarti nepavyks, tai Vilniaus sritis ir miestas bus sovietizuoti ir prijungti prie BSSR. Taigi prieš Lietuvos valstybę iškilo dilema: arba priimti sovietų siūlymą ir susigrąžinti sostinę ir dalį pietrytinių žemių arba leisti, kad šios teritorijos būtų prijungtos prie Sovietų Baltarusijos⁶⁹. Antra, kadangi kaimynai šiaurėje – estai ir latviai – jau buvo sudarę Savitarpio pagalbos paktus su SSRS ir sutikę įsileisti sovietų karines bazes, tai reiškė, jog Sovietų Sąjunga strategiškai Lietuvą jau laiko apsupusi, todėl realus pasipriešinimas sovietams neperspektyvus. Juolab, kad sulaukti paramos iš karo apimtos Vakarų Europos, vilčių nebuvo.

Taip 1939 m. spalio 10 d., sovietų didžiulio politinio-psichologinio spaudimo ir šantažo sąlygomis, Maskvoje buvo pasirašyta "Vilniaus ir Vilniaus srities Lietuvos Respublikai perdavimo ir Lietuvos–Sovietų Sąjungos savitarpio pagalbos sutartis". Pagal sutartį Lietuva atgavo sostinę Vilnių ir dalį pietrytinių žemių, tačiau už tai buvo priversta į savo teritoriją įsileisti SSRS karines bazes. 1939 m. spalio 27 d. buvo pasirašytas Papildomas protokolas nustatantis Lietuvos ir SSRS valstybinę sieną, o

spalio 28 d. konfidencialiu Lietuvos vyriausybės komisijos ir SSRS karinės komisijos susitarimu reglamentuotas SSRS kariuomenės kiekis Lietuvoje (20.000 raudonarmiečių) bei jo dislokacijos vietos⁷⁰. Tai reiškė, jog Lietuvos Respublika, kaip ir jos šiaurinės kaimynės, netenka neutraliteto ir pajungiama SSRS protektoratui.

Po Baltijos valstybių ir SSRS savitarpio pagalbos sutarčių bei SSRS karinių bazių įkurdinimo Pabaltijyje, Vakarų politikai ir diplomatai Baltijos valstybių jau nebetraktavo kaip visiškai nepriklausomų. 1939 m. pabaigoje toks Vakarų požiūris Lietuvos atžvilgiu lėmė, kad Lietuva nebuvo išrinkta į Tautų Sąjungos Tarybą⁷¹. Baltijos valstybių priklausomybė nuo SSRS itin išryškėjo 1939 m. lapkričio gale prasidėjus Sovietų Sąjungos agresijai prieš Suomiją. Tautų Sąjungai balsuojant dėl SSRS pašalinimo iš šios tarptautinės organizacijos, Baltijos valstybės neišdrįso pasisakyti prieš, todėl susilaikė⁷². Krizinę Baltijos valstybių padėtį rodo ir tai, jog Žiemos karinės kompanijos prieš Suomiją metu SSRS sėkmingai naudojosi savo karinėmis bazėmis Latvijoje bei Estijoje.

Iki 1940 m. gegužės pabaigos SSRS laikėsi pasirašytų savitarpio pagalbos sutarčių su Baltijos valstybėmis: jos karinės bazės nesikišo praktiškai į tų šalių vidaus reikalus. Padėtis pasikeitė 1940 m. gegužį, kada okupavusi Daniją, Norvegiją, Olandiją, Liuksemburgą, Belgiją, Vokietija įsiveržė į šiaurės Prancūziją. Vokiečiams sėkmingai vykdant operacijas Prancūzijoje, gegužės pabaigoje SSRS pradėjo reikšti įvairias pretenzijas Baltijos šalims: gegužės 25 d. V.Molotovas Lietuvos pasiuntiniui Maskvoje Ladui Natkevičiui įteikė notą kaltinančią Lietuvą raudonarmiečių grobimu, gegužės paskutinėmis dienomis "Pravda" išspausdino straipsnį kaltinantį Estijos valdžią priešišku SSRS ir Vokietijai⁷³. Gegužės 30 d. SSRS vyriausybė "Izvestijose" paskelbė komunikatą kaltinantį Lietuvą provokacijomis prieš SSRS⁷⁴. Vokiečių kariuomenei 1940 m. birželio pirmoje pusėje artėjant prie Paryžiaus, sovietų pretenzijos Lietuvai ir kitoms Baltijos valstybėms sparčiai augo. Birželio pradžioje Sovietų Sąjunga apkaltino Lietuvą nesilaikant 1939 m. spalio 10 d. sutarties, o birželio 14 d. SSRS Lietuvai įteikė ultimatumą, reikalaujantį sudaryti Lietuvoje prosovietinę vyriausybę, įleisti į Lietuvą neribotą Raudonosios armijos kontingentą bei įvykdyti kitus Lietuvos suverenitetą aiškiai pažeidžiančius reikalavimus⁷⁵. Lietuvos delegacijos derybos su sovietais teigiamų rezultatų nedavė ir birželio 15 d. Lietuva nematydama kitos išeities priėmė ultimatumo sąlygas. Tą pačią dieną Sovietų Sąjungos Raudonoji armija galutinai okupavo Lietuvą ir pradėjo jos sovietizaciją.

Birželio 16 d. panašaus turinio ultimatumus⁷⁶ SSRS įteikė Estijai ir Latvijai, o birželio 17 d. šias šalis taip pat galutinai okupavo.

Tokiu būdu galima konstatuoti, jog 1939 m. rugpjūčio 23 d. ir rugsėjo 28 d. Ribbentropo–Molotovo slaptųjų protokolų nuostatos Baltijos valstybių atžvilgiu buvo realizuotos dviem etapais:

- 1) 1939 metų rugsėjo 28 d. – spalio 10 d. Estiją, Latviją, Lietuvą SSRS priverė sudaryti su ja savitarpio pagalbos paktus, kurie sudarė formalias sąlygas SSRS karinių bazių įkūrimui šiose šalyse (dalinei jų okupacijai) bei lėmė praktinį šių valstybių patekimą į SSRS protektoratą;
- 2) 1940 m. birželio 15–17 d. dienomis, pasinaudodama susiklosčiusia sudėtinga tarptautine situacija Vakarų Europoje, savo karinėmis bazėmis Baltijos šalyse bei grubiu politiniu-kariniu šantažu Sovietų Sąjunga galutinai okupavo Lietuvą, Latviją ir Estiją.

1940 m. birželį įvykdyta Lietuvos okupacija reiškė, kad Sovietų Sąjunga sulaužė ne tik tarptautinę teisę, savo tarptautinius įsipareigojimus, bet ir dvišalius susitarimus su Lietuvos Respublika:

- a) 1920 m. liepos 12 d. Lietuvos–Rusijos Taikos sutartį;
- b) 1926 m. rugsėjo 28 d. Lietuvos–Sovietų Sąjungos sutartį dėl nepuolimo ir neutraliteto, kurios veikimas buvo numatytas iki 1945 m. gruodžio 31 d.;
- c) 1933 m. liepos 5 d. Konvenciją užpuolimui apibrėžti;
- d) 1939 m. spalio 10 d. sutartį dėl Vilniaus ir Vilniaus srities Lietuvos Respublikai perdavimo ir Lietuvos–Sovietų Sąjungos savitarpio pagalbos, kurios VII straipsniu SSRS buvo pasižadėjusi: "Šios sutarties įgyvendinimas jokių būdu neturi paliesti susitariančių šalių suvereninių teisių, ypač jų valstybinės santvarkos, ekonominės ir socialinės sistemos, karinių priemonių ir, bendrai, nesikišimo į vidaus reikalus dėsni"⁷⁷. Manytume, reikšmingas yra faktas, kad Sovietų Sąjungos grubius nusižengimus tarptautinei teisei palaipsniui pradeda pripažinti ir Rusijos Federacijos istorikai. Pavyzdžiui, M. Semiriaga analizuodamas SSRS vykdytą užsienio politiką ir 1939 m. sudarytas sutartis su Vokietija pažymi, kad Sovietų Sąjungos įvykdytas nusižengimas tarptautinei teisei nebuvo atsitiktinis, nes Sovietų Sąjunga iš esmės ignoravo pripažintas teises normas tarptautiniuose santykiuose, "SSSR valstybinės valdžios organai savo praktinėje veikloje neretai pažeidinėjo vidaus ir tarptautinę teisę"⁷⁸.

Ribbentropo – Molotovo Paktas ir jo pasekmės Lietuvai

(Trumposios išvados)

1. Baltijos valstybių (Lietuvos, Latvijos, Estijos) likimas Antrojo pasaulinio karo išvakarėse ir pradžioje, istoriografijoje nagrinėtas ne kartą. Dauguma istorikų pažymi, kad Lietuvos, Latvijos, Estijos okupaciją, aneksiją ir prievartinį inkorporavimą į Sovietų Sąjungą 1940 m. sąlygojo 1939 m. rugpjūčio 23 d. ir rugsėjo 28 d. Vokietijos ir SSRS sutartys bei jas lydėję slapti susitarimai dėl įtakos sferų pasidalijimo Rytų Europoje, kurie istoriografijoje dažnai įvardijami kaip “Ribbentropo – Molotovo slaptieji protokolai”. Tokias išvadas Vakarų demokratių šalių istorikams leido padaryti nacių – sovietų diplomatinis santykių atspindinčių dokumentų paskelbimas 1948 m. JAV bei vėliau Vakarų Europoje. Galima konstatuoti, jog Vakarų istoriografija iš esmės neabejojo ir neabejoja Ribbentropo – Molotovo slaptųjų protokolų egzistavimu bei jų politinėmis pasekmėmis likviduojant Baltijos šalių valstybingumą 1940 m. vasarą. Šią problemą savo studijose yra nagrinėję: J.Hiden, T.Lane, *The Baltic and the Outbreak of the Second World War.*- New York, 1992; B.J. Kaslas, *The USSR – German Aggression against Lithuania.*- New York, 1973; B.Meissner, *World War II and the Baltic States.* In: *The Baltic States in Peace and War 1917-1945.*- The Pennsylvania Tate University Press, 1978.; A.N. Tarulis, *Soviet Policy toward the Baltic States, 1918-1940.*- University of Notre Dame Press, Indiana, 1959.; G. von Rauch, *Geschichte der Baltischen Staaten.*- Munchen, 1977. A.J.P. Taylor, *The Origins of the Second World War.*- New York, 1969. ir etc.
2. Už taip vadinamos “geležinės uždangos”, iki M.Gorbačiovo “perstrojkos” politikos įsitvirtinimo, Sovietų Sąjungos ar jos satelitų istorikai neigė arba ignoravo Ribbentropo – Molotovo slaptųjų protokolų egzistavimą. Žlungant sovietinio totalitarizmo sistemai, 1989 m. gruodį Ribbentropo – Molotovo slaptųjų protokolų egzistavimą pripažino ir SSRS aukščiausia valdžia – SSRS Liaudies deputatų tarybos suvažiavimas. Suvažiavimo priimtą “Nutarimą dėl 1939 metų SSSR – Vokietijos nepuolimo sutarties politinio ir teisinio įvertinimo” 1989 m. gruodžio 24 d. pasirašė SSRS Aukščiausios tarybos pirmininkas M. Gorbačiovas. Nutarime SSRS – Vokietijos slapti susitarimai dėl įtakos sferų pasidalijimo

įvertinti kaip aktai juridiskai prieštaraujantys “eilės trečiųjų šalių suverenitetui ir nepriklausomybei”.

3. Didžiausias politinės destruktijos šaltinis tarp dviejų pasaulinių karų Europoje buvo Sovietų Sąjunga (iki 1922 m. gruodžio – Sovietų Rusija) ir Veimaro Vokietija. Šios valstybės iš principo buvo nepatenkintos Versalio Taikos konferencijos rezultatais ir sukurta politinė sistema Europoje, todėl stengėsi tą sistemą griauti:
 - a) Vokietija puoselėjo revizionistinius tikslus Čekoslovakijoje ir Lenkijoje;
 - b) Lietuvos bei kitų mažų Baltijos valstybių atsiradimą ir egzistavimą SSRS iš esmės traktavo tik kaip laikino savo karinio-politinio silpnumo požymį bei laikiną atsitraukimą tarptautinėje arenoje.
4. Sovietų ir vokiečių diplomatija Baltijos šalių atžvilgiu tarpukaryje bendradarbiavo glaudžiai ir produktyviai. Neretai buvo konsultuojamasi dėl politikos derinimo Baltijos šalių ir Lenkijos atžvilgiu, koordinuojamos antibaltiškos ir antilenkiškos politinės-diplomatinės akcijos, skrupulingai aptariami tų šalių tarptautinės padėties pokyčiai bei galimi savo tikslų realizavimo būdai ir scenarijai. Įtakos sferų pasidalijimo Lenkijoje ir Baltijos valstybėse reikalui, sovietų ir vokiečių diplomatai pradėjo diskutuoti dar trečio dešimtmečio viduryje.
5. SSRS ir Vokietijos revizionistinei politikai plėtotis Pabaltijyje labai palankus veiksnys buvo Lietuvos – Lenkijos konfliktas ir Vilniaus problema. Teritorinis Lietuvos – Lenkijos konfliktas toli pranoko dvišalius tų šalių santykius ir per visą tarpukarį trukdė Baltijos valstybių tarpusavio politinę konsolidaciją bei politinę-gynybinę sąjungą su Lenkija. Kita vertus, reikia pažymėti, kad dėl konflikto su Lenkija ir Vilniaus netekimo, Lietuvos santykiai su SSRS tarpukaryje buvo įgiję ypatingą, antilenkišką pobūdį. Lietuvos – Rusijos (SSRS) santykių antilenkišką pobūdį tarpukaryje iliustruoja keletas faktų:
 - a) 1920 m. liepos 12 Maskvoje pasirašytos Lietuvos – Rusijos Taikos sutarties slaptas priedas, Lenkijos – Sovietų Rusijos karo metu leidęs pastarajai naudotis Lietuvos teritorija;
 - b) 1926 m. rugsėjo 28 d. Lietuvos – SSRS nepuolimo ir neutraliteto sutarties slaptas palydovas – “Džentelmeniškasis susitarimas”, pagal kurį abi šalys sutarė keistis visa informacija apie Lenkiją bei

koordinuoti savo užsienio politiką lenkijos atžvilgiu. Lietuvos ir SSRS slaptas “Džentelmeniškasis susitarimas” praktiškai veikė iki pat 1940 m. birželį įvykdytos Lietuvos okupacijos.

Tenka konstatuoti, kad antilenkiškas Lietuvos – SSRS santykių turinys pirmajai leido galvoti apie Rusijos (SSRS) faktoriaus panaudojimą ieškant galimybių susigrąžinti Vilnių, o antrajai savo ruožtu palengvino plėsti politinę įtaką regione ir projektuoti invaziją į Baltijos šalis ir Lenkiją. Iš esmės su tokiu politinių problemų bagažu Lietuva ir pasitiko Antrąjį pasaulinį karą.

6. Siekdama išvegti karo dviem frontais Vokietija 1939 m. rugpjūčio 23 d. su Sovietų Sąjunga sudarė nepuolimo sutartį. Prie sutarties kartu buvo sudarytas ir slaptas papildomas protokolai, pagal kurį Latvija, Estija ir Suomija “atiteko” SSRS, o Lietuva buvo “priskirta” Vokietijos įtakos zonai. Vokietijai ir SSRS baigiant sutriuškinti Lenkiją, 1939 m. rugsėjo 28 d. tarp šių valstybių buvo sudaryta dar viena politinė sutartis: Dėl draugystės ir sienų. Pagal prie šios sutarties pridėtą slaptą protokolą Lietuva buvo perduota Sovietų Sąjungos įtakos zonai. Netrukus SSRS ėmėsi realizuoti slaptų susitarimų su Vokietija turinį. 1939 m. rugsėjo 28 d. SSRS Estiją priverstė pasirašyti Savitarpio pagalbos sutartį, o spalio 5 d. tokia pat sutartis buvo sudaryta tarp SSRS ir Latvijos. Pagal šias sutartis SSRS Latvijoje ir Estijoje gavo teisę įkurdinti savo karines bazes. Tai reiškė, kad Latvija ir Estija buvo priverstos atsisakyti savo neutralios politikos ir praktiškai pateko į SSRS protektoratą. 1939 m. spalio 10 d. sovietų politinio šantaro ir karinės jėgos grąsinimo sąlygomis Maskvoje buvo pasirašyta “Vilniaus ir Vilniaus srities Lietuvos Respublikai perdavimo ir Lietuvos – Sovietų Sąjungos savitarpio pagalbos sutartis”, kuri Maskvai davė teisę įkurdinti Lietuvoje savo karines įgulas – 20.000 raudonarmiečių kontingentą. Tai reiškė, kad Lietuvos Respublika, kaip ir jos šiaurinės kaimynės, neteko neutraliteto, didelės dalies savarankiškumo ir pateko praktiškai į SSRS protektoratą.
7. 1940 m. birželio 15-17 d. pasinaudodama itin komplikauta tarptautine situacija Europoje, SSRS Lietuvai, Latvijai ir Estijai įteikė ultimatumus ir tas valstybes okupavo. Tokiu būdu galima konstatuoti, jog 1939 m. rugpjūčio 23 ir rugsėjo 28 d. Rusijos ir Vokietijos slaptų susitarimų turinys buvo realizuotas dviem etapais:

- a) 1939 m. rugsėjo 28 d. – spalio 10 d. Estiją, Latviją ir Lietuvą Sovietų Sąjunga privertė pasirašyti savitarpio pagalbos sutartis, kurios leido SSRS karinių bazių įkūrimą šiose šalyse bei pajungė tas valstybes SSRS protektoratui;
 - b) 1940 m. birželio 15-17 dienomis pasinaudodama sudėtinga tarptautine situacija Europoje, savo karinėmis bazėmis Baltijos šalyse bei grubiu politiniu-kariniu šantažu Sovietų Sąjunga galutinai okupavo Lietuvą, Latviją, Estiją.
8. 1940 m. birželį įvykdyta Lietuvos okupacija reiškė, kad SSRS pažeidė ne tik tarptautinę teisę ir savo tarptautinius įsipareigojimus, bet sulaužė ir dvišalius susitarimus su Lietuvos Respublika:
- a) 1920 m. liepos 12 d. Lietuvos – Rusijos Taikos sutartį, pagal kurią “visiems amžiams” buvo atsisakiusi turėto suvereniteto į Lietuvą;
 - b) 1926 m. rugsėjo 28 d. Lietuvos – Sovietų Sąjungos sutartį dėl nepuolimo ir neutraliteto, kurios veikimas buvo numatytas iki 1945 m. gruodžio 31 d.;
 - c) 1933 m. liepos 5 d. pasirašytą “Konvenciją užpuolimui apibrėžti”, kurioje bet kokia agresija ir užpuolimas buvo draudžiami iš principo;
 - d) 1939 m. spalio 10 d. sutartį dėl “Vilniaus ir Vilniaus srities Lietuvos respublikai perdavimo ir Lietuvos – Sovietų Sąjungos savitarpio pagalbos”, kurios septintame straipsnyje sakoma: “Šios sutarties įgyvendinimas jokių būdu neturi paliesti susitariančių šalių suverenių teisių, ypač jų valstybinės santvarkos, ekonominės ir socialinės sistemos, karinių priemonių ir, bendrai, nesikišimo į vidaus reikalus dėsnio”.

¹ W.J.Hough, The Annexation of the Baltic States and its effect on the development of Law prohibiting Forcible seizure of Territory. In.: New York Law School Journal of International and Comparative Law. – New York, 1985. Vol. 6. Number 2.; J. Hiden, T. Lane, The Baltic and the Outbreak of the Second World War. – New York, 1992. B.J. Kaslas, The USSR – German Aggression Against Lithuania. – New York, 1973.; S. Swettenham, The Tragedy of the Baltic States. – Chicago, 1952.; A.J.P. Taylor, The Origins of the Second World War. – New York, 1969. P. 252.; Georg von Rauch, A. History of soviet Russia. – New York–Washington–London, 1968. P. 154. B. B. Budurowycz, Polish – Soviet Relations 1932–1939. – Columbia University Press, new York and London, 1963. P. 166.; B.Meissner, Worl War II and the Baltic States. In.: The Baltic States in Peace and War 1917–1945. – The Pensylvania State University Press, University Park and London. – 1978. P. 141–142.; A.N. Tarulis, Soviet Policy toward the Baltic States, 1918–1940. – University of Notre Dame Press, indiana, 1959. P. 114–127.; Carr E.H. German – Soviet Relations between the Two World Wat Wars, 1919–1939. – Baltimore, 1951.; D.M. Crowe, The Baltic States and the Great Powers. Foreign Relations, 1938-1940.- Oxford: Westview Press. San Francisco, 1993.; A. Bregman, Najlepszy sojusznik Hitlera. Studium o współpracy niemiecko–sowieckiej 1939–1941. – Londyn, 1958.; J. Hiden, The Baltic nation and Europe. – Cambridge University Press. New York, 1994.; B.J. Kaslas, The Lithuanian Strip in Soviet–German secret Diplomacy, 1939–1941. In.: Journal of Baltic Studies. Vol. IV. Number 3., 1973.; G. von Rauch, Geschichte der baltischen Staaten. – Munchen, 1977. P. 197–198.; A. Rumpeters, Soviet Aggression Against the Baltic States. – New York, 1974.; D. Kirby, The Baltic World 1772–1993. Europe’s Northern Periphery in an Age of Change. – London–New York, 1995. P. 349–356.; Lietuvių Enciklopedija. – Boston, 1961. T. 25. P. 215–216.

² Nazi – Soviet Relations 1939-1941. Documents from the Archives of The German Foreign Office / Ed. by R.J.Sontag, J.S. Beddie/- Department of State, Didier, New York, 1948.; Documents on German Foreign Policy 1918-1945.- London – Washington, 1956. Vol. VI.; СССР – Германия, 1939. Документы и матерялы о советско – германских отношениях в апреле – сентябрье 1939 г. / Под редакцией – Ю. Фельштинский/- 1983. Т. 1. СССР – Германия, 1939-1941. Документы и матерялы о советско – германских отношениях с сентябья 1939 г. по июнь 1941 г. /Под редакцией – Ю. Фельштинский/ .- 1983. Т. 2.

³ Baltic States Investigation. Hearings before the Select Committee to investigate the incorporation of the Baltic States into the USSR. Hause of Representatives, Eighty Third Congress, First Session, – Washington, 1954. P. 4; American Foreign Policy. Current Documents 1957. – Washington, 1961. P. 783–784.; Newsletter from behind the Iron Curtain. Reports on Communists Activities in Eastern Europe. – Vol. XXVI. Stockholm, 1972. P. 17.; Public papers of the presidents of the United States. Gerald R.Ford. – Washington, 1972. Vol.2. P. 1932.; United States. Mission to the United Nations. Press Release, 1983, July, 29.; Treaties in force. U.S. Department of State. – Washington, 1985.

⁴ История дипломатии.- Москва, 1965. Т. 3.; Новейшая история (1939–1959). – Москва,, 1959. Т. 2.; История СССР. Эпоха социализма (1917–1957 г.г.). – Москва, 1957.

⁵ Документы внешней политики СССР. – Москва, 1960–1969. Т. 1–12;Документы и матерялы по истории советско – польских отношей.- Москва, 1965–1968. Т.1–8.; Внешняя политика СССР. Сборник документов.- Москва, 1946. Т. 1–4. Документы и матерялы кануна второй мировой войны. 1937-1939.- Москва, 1981. Т.1-2.

⁶ История СССР. Эпоха социализма ... С. 536–539.

⁷ K.Navickas, TSRS vaidmuo ginant Lietuvį nuo imperialistinės agresijos 1920–1940 metais. – Vilnius, 1966.; J.Žiugžda, Lietuva imperialistinių valstybių planuose 1917–1940. – Vilnius, 1983.

⁸ L. Truska, V. Kancevičius, Lietuva Stalino ir Hitlelrio sandėrio verpetuose. – Vilnius, 1990.; R. Žepkaitė, Vilniaus istorijos atkarpa. 1939 m. spalio 27 d. – 1940 m. birželio 15 d. – Vilnius, 1990.; XX amžius: Lietuvos valstybingumo problemos. – Kaunas, 1990.; Naujas požiūris į Lietuvos istoriją. – Kaunas, 1989.

⁹ Постановление съезда народных депутатов СССР о политической и правовой оценке советско – германского договора о ненападении от 1939 года// Известии, 1989.12.28. С. 1.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Полпреды сообщают... Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией. Август 1939 года – Август 1940 года.- Москва, 1990.; Год кризиса 1938-1939. Документы и материалы.- Москва, 1990. Т. 1–2.

¹² A.Eidintas, V.Žalys, A.E.Senn, Lithuania in European Politics. The Years of First Republic, 1918–1940. – St.Martin’s Press. New York, 1997.; Lietuvos užsienio reikalų ministrai 1918–1940. – Kaunas, 1999.

¹³ J.Hiden, The Baltic States and Weimar Ostpolitik. – Cambridge University Press, Cambridge–London–New York, 1987. P. 3–5; Stanley W. Page, The Formaltion of the Baltic States. A study of the Effects of Great Power Politics upon the Emergence of Lithuania, Latvia and Estonia. – Harvard University Press. Cambridge, 1959.; A.E. Senn, The Emergence of Modern Lithuania. – Columbia University Press. New York, 1959.; R.Lopata, Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais. Lietuvių Atgimimo istorijos studijos. – Vilnius, 1996.; Č.Laurinavičius, Lietuvos–Sovietų Rusijos Taikos sutartis. – Vilnius, 1992.

¹⁴ E.Bediner, Time for Angels. The tragicomic of the League of Nations. – New York, 1975; F.R.A. Walters, History of the League of Nations. – Oxford, 1969.

¹⁵ B.B.Budurowycz, Polish–soviet relations, 1932–1939. – Columbia University Press, New York – London, 1963. P. 30.

¹⁶ V. Žalys, Dėl karinio bendradarbiavimo Baltijos Antantės sistemoje 1939–1940 m. In: Lietuvos istorijos metraštis – 1988. – Vilnius, 1989; V.Žalys, Lietuvos neutralumas ir jos saugumo problemos 1938–1939 m. In: Lituanistica, 1990. Nr. 1.

¹⁷ J.Hiden, Introduction: Baltic Security problems between the two World Wars. In: The Baltic and the Second World War. – Cambridge University Press, New York, 1992. P. 14–15.

¹⁸ P. Lossowski, Konflikt polsko–litewski 1918–1920. – Warszawa, 1996; P. Lossowski, Litwa a sprawy polskie 1939–1940. – Warszawa, 1985; P. Lossowski, Stosunki polsko – litewskie 1921-1939.- Warszawa, 1997.; H.Wisner, Wojna nie wojna. – Szkice z przeszlosci polsko–liteskiej. – Warszawa, 1978; J.Pagel Der polnisch–litauische Streit um Wilna und die Haltung der Sowjetunion 1918–1938. In: Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas. – 1992. Vo. 40/1. P.43–75; A.E. Senn, The Great Powers Lithuania and the Vilna Question 1920–1928. – Leiden, 1966; R. Žepkaitė, Vilniaus istorijos atkarpa 1939–1940. – Vilnius, 1990.

¹⁹ R.J.Misiūnas, The role of the Baltic States in Soviet relations with the West during the interwar period. In: The Baltic in International Relations. – New York, 1979. P. 171–178; J. Hiden, The Baltic States and weimar Ostpolitik. – Cambridge University Press, Cambridge–London–New York, 1987. P. 168–169; Z. Butkus, SSRS intrigos Baltijos šalyse (1920–1940). In: Darbai ir Dienos, 1998. T. 7(16). P. 141.

²⁰ K. Rosenbaum, Community of Fate. German–Soviet Diplomatic Relations 1922–1928. – Syracuse University Press, Syracuse, New York, 1965. P. 220–241.

²¹ Ibid. P. 184–185, 188–218.

²² H. von Riekhoff, German–Polish Relations 1918–1933. – The Johns Hopkins Press, Baltimore, London. P. 250–255; H. Korczyk, Przyjāsie Niemec I Polski do Rady Ligi Narodow w 1926 roku. – Wroclaw–Warszawa–Krakow–Lodz, 1986. S. 340–342; A. Kasparavičius, The Political Projections of the Great Powers with Pespect to Eastern Europe, 1925–1926. In: Lithuanian Historical Studies. – Vilnius, 1996. Vol. 1.

- ²³ A. Kasparavičius, *Didysis X Lietuvos užsienio politikoje. 1926 metų Lietuvos ir sovietų Sąjungos Nepuolimo sutarties sudarymo analizė.* – Vilnius, 1996; Č. Laurinavičius, *Politika ir diplomatija. Lietuvių tautinės valstybės tapimo ir raidos fragmentai.* – Kaunas, 1997.
- ²⁴ A.E.Senn, *Lietuvos valstybės atkūrimas.* – Vilnius, 1992. P. 31.
- ²⁵ P. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas 1923–1939.* – Vilnius, 1992. P. 79.
- ²⁶ A. Gaigalaitė, *Anglijos kapitalas ir Lietuva 1919–1940.* – Vilnius, 1986. P. 159.
- ²⁷ P. Žostautaitė, op. Cit.
- ²⁸ *Lietuvos užsienio reikalų ministrai 1918–1940.* – Kaunas, 1999.
- ²⁹ Č. Laurinavičius, *Lietuvos–Sovietų Rusijos Taikos sutartis.* – Vilnius, 1992.
- ³⁰ A.Kasparavičius *Didysis X Lietuvos užsienio politikoje...* P. 321–322.
- ³¹ *Ibid.* P. 246.
- ³² *Lietuvos užsienio reikalų ministrai 1918–1940.* – Kaunas, 1999. P. 351–354.
- ³³ *Lietuvos užsienio reikalų ministrai 1918-1940.-* Kaunas, 1999. P.350-354.
- ³⁴ *Lietuvos užsienio reikalų ministrai...* P. 335–337.
- ³⁵ /Ed. By W.Jądrzejewicz/, *Diplomat in Berlin 1933–1939. Papers and Memoirs of Jozef Lipski Ambassador of Poland.* – Columbia University Press, New York, London, 1968. P. 525.
- ³⁶ J. Farys, *Niemcy w myśli politycznej Pilsudczykow w latach dwudziestych.* In: *Niemcy w polityce międzynarodowej 1919–1939. Era Stresemanna.* – Poznan, 1990. T. 1. S. 358.
- ³⁷ Ed. By w. Jądrzejewicz/, *Diplomat in Paris ...* P. 177–188; /Ed. By w. Jądrzejewicz/, *Diplomat in Berlin* P. 525.
- ³⁸ J. von Tauber, op. Cit. P. 45.
- ³⁹ *От пакта Молотова – Риббентропа до договора о базях. Документы и матерялы.* – Tallin, 1990. С. 137–138.
- ⁴⁰ *Vokietijos ambasadoriaus SSRS F.W. von Schulenburgo 1939.05.20. pranešimas Vokietijos URM // Nazi–Soviet Relations 1939–1941...* P. 5–7.
- ⁴¹ *Vokietijos URM vicesekretoriaus dr. E.Woermanno 1939.06.15 pranešimas // Ibid.* P. 20–21.
- ⁴² *Vokietijos URM patarėjo J.K. Schnurrès 1939.07.27. pranešimas // Nazi–Soviet Relations 1939–1941 ...* P. 32–34.
- ⁴³ *Vokietijos URM valstybės sekretoriaus E. von Weissackerio 1939.07.29. laiškas į Maskvą ambasadoriui F.W. von Schulenburgui // Ibid.* P. 36.
- ⁴⁴ *Vokietijos užsienio reikalų ministro J. von Ribbentropo 1939.08.14. Instrukcija ambasadoriui Maskvoje F.W. von Schulenburgui // Ibid.* P. 50–51.
- ⁴⁵ *Vokietijos užsienio reikalų ministro J. von Ribbentropo 1939.08.16. telegrama ambasadoriui Maskvoje F.w. von Schulenburgui // Ibid.* P. 58.
- ⁴⁶ *Vokietijos ambasadoriaus SSRS F.w. von Schulenburgo 1939.08.19. telegrama į Vokietijos URM // Ibid.* P. 65–66.
- ⁴⁷ *Vokietijos ambasadoriaus SSRS F.w. von Schulenburgo 1939.08.21. telegrama į Vokietijos URM // Ibid.* P. 69.
- ⁴⁸ *1939.08.23. SSRS ir Vokietijos Nepuolimo paktas. Slaptas papildomas protokolas // ibid.* P. 78.
- ⁴⁹ *Ibid.*
- ⁵⁰ *Lenkijos užsienio reikalų ministro J.Becko 1939.08.26. telegrama Nr. 240. Lenkijos ambasadoriui SSRS Waclawui Grzybowskiui // Diplomat in Berlin...* P. 566.
- ⁵¹ J.Loжек, op. cit. S. 38–43.
- ⁵² *SSRS pasiuntinio Estijoje K.N. Nikitino 1939.08.23. pranešimas URLK // Полпреды сообщают ... с. 16; SSRS pasiuntinio Latvijoje Zotovo 1939.08.28 diplomatinis dienoraštis // Ibid.* p. 19.
- ⁵³ *SSRS pasiuntinio Latvijoje Zotovo 1939.09.02 telegrama URLK // Ibid.* P. 21; *SSRS pasiuntinio Latvijoje Zotovo 1939.09.03. diplomatinis dienoraštis // Ibid.* P. 23.

- ⁵⁴ SSRS pasiuntinio Estijoje K.N. Nikitino 1939.09.05. diplomatinis dienoraštis // Ibid. P. 43.
- ⁵⁵ SSRS reikalų Lietuvoje laikinojo patikėtinio V.S. Semionovo 1939.08.25. telegrama URLK // Ibid. P. 18.
- ⁵⁶ SSRS reikalų Lietuvoje laikinojo patikėtinio N.G. Pozdniakovo 1939.09.13 pranešimas V.Molotovui // Ibid. P. 27.
- ⁵⁷ SSRS pasiuntinio Latvijoje Zotovo 1939.09.06. pranešimas URLK // Ibid. P. 24.
- ⁵⁸ Ibid. P. 25.
- ⁵⁹ /Vedamasis/ Vairas, 1939.08.31. P. 1.
- ⁶⁰ Aktas dėl Lietuvos neutralumo kare // Lietuvos okupacija ir aneksija 1939-1940. Dokumentų rinkinys/- Vilnius, 1993. P.61-62.
- ⁶¹ R. Žepkaitė, op. cit. P. 21; SSRS reikalų Lietuvoje laikinojo patikėtinio N.G. Pozdniakovo 1939.09.13 pranešimas V.Molotovui // Полпреды сообщают ... с. 29.
- ⁶² K. Škirpa, Lietuvos nepriklausomybės sutemos. Chicago–Vilnius, 1996. P. 187–206.
- ⁶³ R. Žepkaitė, op. cit. P. 22–23.
- ⁶⁴ Vokietijos ambasadoriaus SSRS E.W. von Schulenburg 1939.09.25. telegrama Vokietijos URM // Nazi–Soviet Relations 1939–1941... P. 102–103.
- ⁶⁵ Ibid. P. 103.
- ⁶⁶ 1939.09.28. Vokietijos–SSRS sienos ir draugystės sutartis. Slaptas papildomas protokolas // Ibid. P. 107; 1939.09.28. Vokietijos–SSRS sienos ir draugystės sutartis. Slaptas papildomas protokolas // Polpriedy soobščiajut... s. 61.
- ⁶⁷ П. Варес, О Журьяри, На чаше весов. Эстония и СССР, 1940 год и его последствия. – EuroUniversity, Institute of International and Social Studies, Tallin, 1999. С. 54–56, 79–82.
- ⁶⁸ От пакта Молотова – Риббентропа до ... с. 151–160, 173–180.
- ⁶⁹ R. Žepkaitė, op. cit. P. 25–26.
- ⁷⁰ Ibid.
- ⁷¹ G. Vilkelis, Lietuva ir Tautų Sąjunga 1939 m. // Lituanistica, 1994. Nr. 2(18). P. 51–56.
- ⁷² Ibid. P. 54.
- ⁷³ П.Варес, О Журьяри, На чаше весов....с. 171.
- ⁷⁴ Полпреды сообщают ... с. 334–335.
- ⁷⁵ 1940 m. birželio 14 d. SSRS ultimatumas Lietuvos Vyriausybei // Полпреды сообщают... с. 373.
- ⁷⁶ П. Варес, О Журьяри, На чаше весов... с. 180–191.
- ⁷⁷ Vilniaus ir Vilniaus srities Lietuvos Respublikai perdavimo ir Lietuvos – Sovietų Sąjungos savitarpiopagalbos sutartis// Lietuvos okupacija ir aneksija 1939-1940 ... P.98.
- ⁷⁸ Советская внешняя политика 1917-1945 г.г.Поиски новых подходов.- Москва, 1992. С.215.

BIBLIOGRAFIJA

1. American Foreign Policy. Current Documents 1957. – Washington, 1961. P. 783–784.;
2. Baltic States Investigation. Hearings before the Select Committee to investigate the incorporation of the Baltic States into the USSR. House of Representatives, Eighty Third Congress, First Session, – Washington, 1954. P. 4;
3. E.Bediner, Time for Angels. The tragicomic of the League of Nations. – New York, 1975; F.R.A. Walters, History of the League of Nations. – Oxford, 1969.
4. A. Bregman, Najlepszy sojusznik Hitlera. Studium o współpracy niemiecko–sowieckiej 1939–1941. – Londyn, 1958.;
5. B. B. Budurowycz, Polish – Soviet Relations 1932–1939. – Columbia University Press, new York and London, 1963. P. 30, 166.;
6. Carr E.H. German – Soviet Relations between the Two World Wars, 1919–1939. – Baltimore, 1951.;
7. D.M. Crowe, The Baltic States and the Great Powers. Foreign Relations, 1938-1940.- Oxford: Westview Press. San Francisco, 1993.;
8. /Ed. By W.Jährzejevicz/, Diplomat in Berlin 1933–1939. Papers and Memoirs of Jozef Lipski Ambassador of Poland. – Columbia University Press, New York, London, 1968. P. 177-188, 525.
9. Documents on German Foreign Policy 1918-1945.- London – Washington, 1956. Vol. VI.;
10. A.Eidintas, V.Žalys, A.E.Senn, Lithuania in European Politics. The Years of First Republic, 1918–1940. – St.Martin’s Press. New York, 1997.;
11. J. Farys, Niemcy w myśli politycznej Pilsudczykow w latach dwudziestych. In: Niemcy w polityce międzynarodowej 1919–1939. Era Stresemanna. – Poznan, 1990. T. 1. S. 358.
12. J.Hiden, The Baltic States and Weimar Ostpolitik. – Cambridge University Press, Cambridge–London–New York, 1987. P. 3–5, 168-169;
13. J. Hiden, T. Lane, The Baltic and the Outbreak of the Second World War. – New York, 1992
14. J.Hiden, Introduction: Baltic Security problems between the two World Wars. In: The Baltic and the Second World War. – Cambridge University Press, New York, 1992. P. 14–15.
15. J. Hiden, The Baltic nation and Europe. – Cambridge University Press. New York, 1994.;

16. W.J.Hough, The Annexation of the Baltic States and its effect on the development of Law prohibiting Forcible seizure of Territory. In.: New York Law School Journal of International and Comparative Law. – New York, 1985. Vol. 6. Number 2.;
17. B.J. Kaslas, The USSR – German Aggression Against Lithuania. – New York, 1973.;
18. B.J. Kaslas, The Lithuanian Strip in Soviet–German secret Diplomacy, 1939–1941. In.: Journal of Baltic Studies. Vol. IV. Number 3., 1973.;
19. A. Kasparavičius, The Political Projections of the Great Powers with Pespect to Eastern Europe, 1925–1926. In: Lithuanian Historical Studies. – Vilnius, 1996. Vol. 1.
20. D. Kirby, The Baltic World 1772–1993. Europe’s Northern Periphery in an Age of Change. – London–New York, 1995. P. 349–356.;
21. H. Korczyk, Przyjāsie Niemec I Polski do Rady Ligi Narodow w 1926 roku. – Wroclaw–Warszawa–Krakow–Lodz, 1986. S. 340–342.;
22. P. Lossowski, Konflik polsko–litewski 1918–1920. – Warszawa, 1996.;
23. P. Lossowski, Litwa a sprawy polskie 1939–1940. – Warszawa, 1985.;
24. P. Lossowski, Stosunki polsko – litewskie 1921-1939.- Warszawa, 1997.;
25. B.Meissner, Worl War II and the Baltic States. In.: The Baltic States in Peace and War 1917–1945. – The Pensylvania State University Press, University Park and London. – 1978. P. 141–142.;
26. R.J.Misiūnas, The role of the Baltic States in Soviet relations with the West during the interwar period. In: The Baltic in International Relations. – New York, 1979. P. 171–178.;
27. Nazi – Soviet Relations 1939-1941. Documents from the Archives of The German Foreign Office / Ed. by R.J.Sontag, J.S. Beddie./- Department of State, Didier, New York, 1948.;
28. Newsletter from behind the Iron Curtain. Reports on Communists Activities in Eastern Europe. – Vol. XXVI. Stockholm, 1972. P. 17.;
29. J.Pagel Der polnisch–litauische Streit um Wilna und die Haltung der Sowjetunion 1918–1938. In: Jahrbucher fur Geschicte Osteuropas. – 1992. Vo. 40/1. P.43–75.;
30. Public papers of the presidents of the United States. Gerald R.Ford. – Washington, 1972. Vol.2. P. 1932.;
31. Georg von Rauch, A. History of soviet Russia. – NewYork–Washington–London, 1968. P. 154.
32. G. von Rauch, Geschichte der baltischen Staaten. – Munchen, 1977. P. 197–198.;
33. H. von Riekhoff, German–Polish Relations 1918–1933. – The Johns Hopkins Press, Baltimore, London. P. 250–255.;

34. K. Rosenbaum, Community of Fate. German–Soviet Diplomatic Relations 1922–1928. – Syracuse University Press, Syracuse, New York, 1965. P. 184–185, 188–218, 220–241.
35. A. Rumpeters, Soviet Aggression Against the Baltic States. – New York, 1974.;
36. A.E. Senn, The Great Powers Lithuania and the Vilna Question 1920–1928. – Leiden, 1966.;
37. E. Senn, The Emergence of Modern Lithuania. – Columbia University Press. New York, 1959.;
38. Stanley W. Page, The Formation of the Baltic States. A study of the Effects of Great Power Politics upon the Emergence of Lithuania, Latvia and Estonia. – Harvard University Press. Cambridge, 1959.;
39. S. Swettenham, The Tragedy of the Baltic States. – Chicago, 1952.;
40. A.J.P. Taylor, The Origins of the Second World War. – New York, 1969. P. 252.;
41. A.N. Tarulis, Soviet Policy toward the Baltic States, 1918–1940. – University of Notre Dame Press, Indiana, 1959. P. 114–127.;
42. Treaties in force. U.S. Department of State. – Washington, 1985.
43. United States. Mission to the United Nations. Press Release, 1983, July, 29.;
44. H. Wisner, Wojna nie wojna. – Szkice z przeszłości polsko–litewskiej. – Warszawa, 1978.;

45. П. Варес, О. Журьяри, На чаше весов. Эстония и СССР, 1940 год и его последствия. – EuroUniversity, Institute of International and Social Studies, Tallin, 1999. С. 54–56, 79–82.
46. Год кризиса 1938–1939. Документы и материалы. – Москва, 1990. Т. 1–2.
47. СССР – Германия, 1939. Документы и материалы о советско – германских отношениях в апреле – сентябре 1939 г. / Под редакцией – Ю. Фельштинский/. – 1983. Т. 1. СССР – Германия, 1939–1941. Документы и материалы о советско – германских отношениях с сентября 1939 г. по июнь 1941 г. /Под редакцией – Ю. Фельштинский/. – 1983. Т. 2.
48. История дипломатии. – Москва, 1965. Т. 3.;
49. Новейшая история (1939–1959). – Москва, 1959. Т. 2.;
50. История СССР. Эпоха социализма (1917–1957 г.г.). – Москва, 1957.
51. Документы внешней политики СССР. – Москва, 1960–1969. Т. 1–12.;

52. Документы и матерялы по истории советско – польских отношей.- Москва, 1965–1968. Т.1–8.;
53. Внешняя политика СССР. Сборник документов.- Москва, 1946. Т. 1–4.
54. Документы и матерялы кануна второй мировой войны. 1937-1939.- Москва, 1981. Т.1-2.
55. От пакта Молотова – Риббентропа до договора о базах. Документы и матерялы. – Tallin, 1990. С. 137–138.
56. Постановление съезда народных депутатов СССР о политической и правовой оценке советско – германского договора о ненападении от 1939 года// Известии, 1989.12.28. S. 1.
57. Полпреды сообщают... Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией. Август 1939 года – Август 1940 года.- Москва, 1990.;
58. Советская внешняя политика 1917-1945 г.г.Поиски новых подходов.- Москва, 1992. С.215.
59. Z. Butkus, SSRS intrigos Baltijos šalyse (1920–1940). In: Darbai ir Dienos, 1998. T. 7(16). P. 141.
60. XX amžius: Lietuvos valstybingumo problemos. – Kaunas, 1990.;
61. A. Gaigalaitė, Anglijos kapitalas ir Lietuva 1919–1940. – Vilnius, 1986. P. 159.
62. A. Kasparavičius, Didysis X Lietuvos užsienio politikoje. 1926 metų Lietuvos ir Sovietų Sąjungos Nepuolimo sutarties sudarymo analizė. – Vilnius, 1996;
63. Lietuvių Enciklopedija. – Boston, 1961. T. 25. P. 215–216.
64. Lietuvos užsienio reikalų ministrai 1918–1940. – Kaunas, 1999.
65. Č.Laurinavičius, Lietuvos–Sovietų Rusijos Taikos sutartis. – Vilnius, 1992.
66. Č. Laurinavičius, Politika ir diplomatija. Lietuvių tautinės valstybės tapsmo ir raidos fragmentai. – Kaunas, 1997.
67. R.Lopata, Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais. Lietuvių Atgimimo istorijos studijos. – Vilnius, 1996.;
68. Naujas požiūris į Lietuvos istoriją. – Kaunas, 1989.
69. K.Navickas, TSRS vaidmuo ginant Lietuvą nuo imperialistinės agresijos 1920–1940 metais. – Vilnius, 1966.;
70. A.E.Senn, Lietuvos valstybės atkūrimas. – Vilnius, 1992. P. 31.

71. K. Škirpa, Lietuvos nepriklausomybės sutemos. Chicago–Vilnius, 1996. P. 187–206
72. L. Truska, V. Kancevičius, Lietuva Stalino ir Hitlerio sandėrio verpetuose. – Vilnius, 1990.;
73. G. Vilkelis, Lietuva ir Tautų Sąjunga 1939 m. // *Lituanistica*, 1994. Nr. 2(18). P. 51–56.
74. R. Žepkaitė, Vilniaus istorijos atkarpa. 1939 m. spalio 27 d. – 1940 m. birželio 15 d. – Vilnius, 1990.;
75. J. Žiugžda, Lietuva imperialistinių valstybių planuose 1917–1940. – Vilnius, 1983.
76. V. Žalys, Dėl karinio bendradarbiavimo Baltijos Antantės sistemoje 1939–1940 m. In: Lietuvos istorijos metraštis – 1988. – Vilnius, 1989;
77. V. Žalys, Lietuvos neutralumas ir jos saugumo problemos 1938–1939 m. In: *Lituanistica*, 1990. Nr. 1.
78. R. Žepkaitė, Vilniaus istorijos atkarpa 1939–1940. – Vilnius, 1990.
79. P. Žostautaitė, Klaipėdos kraštas 1923–1939. – Vilnius, 1992. P. 79.

DOKUMENTAI

1. Vokietijos ambasadoriaus SSRS F.W. von Schulenburg 1939.05.20. pranešimas Vokietijos URM // *Nazi–Soviet Relations 1939–1941...* P. 5–7.
2. Vokietijos URM vicesekretoriaus dr. E.Woermann 1939.06.15 pranešimas // *Ibid.* P. 20–21.
3. Vokietijos URM patarėjo J.K. Schnurrės 1939.07.27. pranešimas // *Nazi–Soviet Relations 1939–1941 ...* P. 32–34.
4. Vokietijos URM valstybės sekretoriaus E. von Weissackerio 1939.07.29. laiškas į Maskvą ambasadoriui F.W. von Schulenburgui // *Ibid.* P. 36.
5. Vokietijos užsienio reikalų ministro J. von Ribbentropo 1939.08.14. instrukcija ambasadoriui Maskvoje F.W. von Schulenburgui // *Ibid.* P. 50–51.
6. Vokietijos užsienio reikalų ministro J. von Ribbentropo 1939.08.16. telegrama ambasadoriui Maskvoje F.w. von Schulenburgui // *Ibid.* P. 58.
7. Vokietijos ambasadoriaus SSRS F.w. von Schulenburg 1939.08.19. telegrama į Vokietijos URM // *Ibid.* P. 65–66.

8. Vokietijos ambasadoriaus SSRS F.w. von Schulenburg 1939.08.21. telegrama į Vokietijos URM // Ibid. P. 69.
9. 1939.08.23. SSRS ir Vokietijos Nepuolimo paktas. Slaptas papildomas protokolai // ibid. P. 78.
10. Lenkijos užsienio reikalų ministro J.Becko 1939.08.26. telegrama Nr. 240. Lenkijos ambasadoriui SSRS Waclawui Grzybowskiui // *Diplomat in Berlin...* P. 566.
11. SSRS pasiuntinio Estijoje K.N. Nikitino 1939.08.23. pranešimas URLK // Полпреды сообщают ... с. 16; SSRS pasiuntinio Latvijoje Zotovo 1939.08.28 diplomatinis dienoraštis // Ibid. p. 19.
12. SSRS pasiuntinio Latvijoje Zotovo 1939.09.02 telegrama URLK // Ibid. P. 21; SSRS pasiuntinio Latvijoje Zotovo 1939.09.03. diplomatinis dienoraštis // Ibid. P. 23.
13. SSRS pasiuntinio Estijoje K.N. Nikitino 1939.09.05. diplomatinis dienoraštis // Ibid. P. 43.
14. SSRS reikalų Lietuvoje laikinojo patikėtinio V.S. Semionovo 1939.08.25. telegrama URLK // Ibid. P. 18.
15. SSRS reikalų Lietuvoje laikinojo patikėtinio N.G. Pozdniakovo 1939.09.13 pranešimas V.Molotovui // Ibid. P. 27.
16. SSRS reikalų Lietuvoje laikinojo patikėtinio N.G. Pozdniakovo 1939.09.13 pranešimas V.Molotovui // Ibid., P. 29.
17. SSRS pasiuntinio Latvijoje Zotovo 1939.09.06. pranešimas URLK // Ibid. P. 24.
18. /Vedamasis/ Vairas, 1939.08.31. P. 1.
19. Aktas dėl Lietuvos neutralumo kare // Lietuvos okupacija ir aneksija 1939-1940. Dokumentų rinkinys/- Vilnius, 1993. P.61-62.
20. Vokietijos ambasadoriaus SSRS E.W. von Schulenburg 1939.09.25. telegrama Vokietijos URM // *Nazi-Soviet Relations 1939-1941...* P. 102-103.
21. 1939.09.28. Vokietijos-SSRS sienos ir draugystės sutartis. Slaptas papildomas protokolai // Ibid. P. 107
22. 1939.09.28. Vokietijos-SSRS sienos ir draugystės sutartis. Slaptas papildomas protokolai // *Polpriedy soobščiajut...* s. 61.
23. 1940 m. birželio 14 d. SSRS ultimatumas Lietuvos Vyriausybei // Полпреды сообщают... с. 373.

24. Vilniaus ir Vilniaus srities Lietuvos Respublikai perdavimo ir Lietuvos – Sovietų Sąjungos savitarpiopagalbos sutartis// Lietuvos okupacija ir aneksija 1939-1940 ... P.98.